

ملاحظات روش‌شناختی در مطالعه دینداری

دکتر محمد خدایاری فرد*، دکتر باقر غباری بناب**، دکتر محسن شکوهی یکتا**،

حجت‌الاسلام دکتر علی نقی فقیهی***، یاسمین عابدینی****

چکیده:

در سال‌های اخیر پژوهش در زمینه‌های مختلف مذهبی از جمله تأثیر مذهب بر سلامت روان مورد توجه زیادی قرار گرفته است. یکی از سؤالات اساسی در حوزه روان‌شناسی دینی این است که مطالعه علمی دینداری چگونه امکان‌پذیر است؟ از این رو بررسی ملاحظات روش‌شناختی در مطالعات مربوط به روان‌شناسی دینی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در این مقاله سعی بر آن است که علاوه بر معرفی روش‌های اندازه‌گیری سازه دینداری از جمله روش‌های مشاهده‌ای، مصاحبه‌ای، پرسشنامه‌ای و فرافکن، روش‌های پژوهش در مطالعات مرتبط با دینداری مطرح شده و نقاط قوت و ضعف هر روش مورد بحث و بررسی قرار گیرد. مهم‌ترین روش‌های پژوهش کمی در روان‌شناسی دینی عبارتند: از روش‌های توصیفی، آزمایشی و فراتحلیلی و مهم‌ترین روش‌های کیفی پژوهش در زمینه دینداری شامل مطالعه میدانی، مطالعه موردی بالینی، تحلیل محتوی و روش اجتهادی می‌باشند. یکی از مباحث مهم در سنجش و اندازه‌گیری دینداری و حوزه‌های مرتبط با مذهب، روایی و پایایی ابزارها و مقیاس‌های سنجش نگرش دینی است. غالباً به دلیل این که دین جنبه قدسی داشته، حقیقت آن دسترسی‌ناپذیر بوده و دارای ابعاد معنوی و نمادین است، تهیه و تدوین ابزاری معتبر و پایا برای سنجش آن بسیار مشکل است. با این حال، پیشرفت‌های بدست آمده در حوزه‌های اندازه‌گیری و روان‌سنجی بر جایگزینی روش‌های جدید در سنجش روایی و پایایی مقیاس‌های دینی تأکید می‌کند.

کلید واژه‌ها: روش‌شناسی، دین، دینداری، مقیاس‌سازی، اندازه‌گیری

---

* استاد دانشگاه تهران

** دانشیار دانشگاه تهران

*** استادیار دانشگاه قم

**** استاد یار دانشگاه اصفهان

مقدمه

روان‌شناسی از نخستین سال‌های جدایی از فلسفه و اعلام موجودیت به عنوان یک علم تجربی، کم و بیش مذهب را به عنوان یکی از موضوعات مورد مطالعه خویش برگزیده و روان‌شناسان پژوهش‌های متعددی را در زمینه تأثیر مذهب بر حالات و ویژگی‌های روانی انجام داده‌اند. اندیشه دینی و دین‌پژوهی در قرن نوزدهم و به‌خصوص قرن بیستم ترقی شگرفی یافته است. به‌طوری‌که به تازگی پژوهش در زمینه‌های مختلف مذهبی افزایش چشمگیری پیدا کرده است. موضوعات مورد مطالعه این پژوهش‌ها عبارتند از: میزان مذهبی بودن، نیاز به مذهب، تأثیر مذهب بر سلامت جسمی و روانی، مقابله با تنیدگی در سطوح مختلف سنی با استفاده از راهکارهای مذهبی، مراقبت‌های بهداشتی موجود در ادیان الهی، سلامت اجتماعی و سازگاری اجتماعی افراد مذهبی (آرگیل و بیت هالامی^۱، ۱۹۷۵؛ برگین^۲، ۱۹۸۳). به‌طوری‌که امروزه ده‌ها کتاب و مجله در زمینه دین و کاربرد آن در زندگی انسان منتشر شده است. با این حال موضوع مذهب و نحوه مواجهه با آن همواره تحت تأثیر دو تحول عمده در روان‌شناسی قرار داشته است. از یک سو، تحولات نظری به تغییر دیدگاه‌های روان‌شناسان در زمینه تبیین دین و تأثیرات آن بر جلوه‌های روانی منجر شده و دریافته‌های نظری عمیقاً مفهوم‌پردازی در باب مذهب را متحول کرده است. از سوی دیگر، به موازات تحولات نظری، روش بررسی موضوعات روان‌شناختی و دینی نیز دگرگون شده است. اصولاً روش‌شناسی سهم به‌سزایی را در انجام مطالعات و تحقیقات، به ویژه تحقیقات دینی ایفا می‌کند. به‌طوری‌که اتخاذ روش علمی درست و منطقی موجب اعتبار یافته‌ها و نتایج به دست آمده می‌شود. برعکس روش نامناسب به عدم اعتبار یافته‌ها، استنتاج‌های غلط و سوگیری در نتایج منجر خواهد شد، که این به‌نوبه خود موجب شکل‌گیری تصویری غلط از مفاهیم دینی و گاه تحمیل دیدگاه‌های مکاتب روان‌شناسی غربی بر مفاهیم دینی می‌شود. لذا بررسی ملاحظات روش‌شناختی در حوزه مطالعات مربوط به روان‌شناسی دینی، از جمله بررسی مبانی نظری حاکم بر روش‌های پژوهشی، نقش نظریه در پژوهش، منطق انتخاب روش و ابزار مناسب و بالاخره منابع مربوط به طراحی و ساخت پرسشنامه، دارای اهمیت ویژه‌ای است. هم‌چنین مشاهده می‌شود که در عرصه جهت‌گیری‌های روش‌شناختی نیز تصمیم‌گیری

^۱ . Argyle & Beit - Hallahmi

^۲ . Bergin

پژوهشگران حوزه مذهب بسیار متفاوت و متنوع است. این که چه جنبه‌ای از پدیده را باید در کانون توجه پژوهشی قرار داد؟ آیا باید آزمودنی واحدی را در شرایط گوناگون بررسی کرد (فن فرد نگر)^۱، یا باید از گروهی از آزمودنی‌ها تحت شرایط یکسانی استفاده کرد و عملکرد متوسط آن‌ها را مورد توجه قرار داد (فن قانون‌نگر)^۲؟ نمونه پژوهش باید چگونه انتخاب شود؟ آیا باید به بررسی روابط متغیرها با یکدیگر پردازیم (روش همبستگی)، یا این که باید تأثیر متغیری را بر متغیر دیگر بسنجیم (روش آزمایشی)؟ کدام متغیر مستقل است و در کدام بُعد (محیطی یا ارگانیسمی) و در چه سطح و میزانی باید بررسی شود؟ متغیر وابسته و شاخص سنجش میزان تغییرات آن کدام است؟ این سؤالات و بسیاری از سؤالات دیگر، از جمله مسایل اساسی، مهم و قابل توجه در روش‌شناسی مطالعات دینی و روان‌شناسی دینی است. بر این اساس هدف اصلی مقاله حاضر معرفی روش‌های معتبر مطالعه دینداری است. بدین منظور قبل از معرفی و توضیح شیوه‌های معتبر روش‌شناختی در مطالعات روان‌شناسی مذهب، ابتدا تعریفی از دین و دینداری از رویکردهای فلسفی، جامعه‌شناختی، روان‌شناختی و دینی ارائه خواهیم کرد. سپس به اختصار به معرفی ابزارها و روش‌های اندازه‌گیری برای متغیرها و پدیده‌های مرتبط با دینداری می‌پردازیم.

تعریف دین و دینداری

از دین تعاریف بسیاری ارائه شده است و دانشمندان مختلف از رویکردهای مختلف، دین و دینداری را مورد بررسی قرار داده‌اند. در دیدگاه فلسفی و فلسفه دین کارکرد دین جستجو برای پیدا کردن حقیقت است (کلاک و کلاک^۳، ۲۰۰۰). از دیدگاه فلسفی دین وجه امتیاز اصلی بشر نسبت به سایر موجودات است. هشیاری نسبت به خود همراه با آینده‌نگری همواره انسان را با معماها و سؤال‌های وجودی روبه‌رو کرده است، سؤال‌هایی از قبیل: از کجا و چرا به دنیا آمده‌ایم؟ معنا و هدف زندگی ما چیست؟ چرا می‌میریم و پس از مرگ چه اتفاقی برایمان خواهد افتاد؟

---

1 . idiographic technique

2 . nomothetic technique

3 . Clack

تلقی فلسفی از دین و عوامل به وجود آورنده آن بیشتر با بعد شناختی انسان سر و کار دارد؛ در حالی که افراد دیندار نه فقط در پی پاسخ به سؤالات وجودی و آینده‌نگرانه خود هستند، بلکه علاوه بر توجه به مرگ و زندگی پس از آن با توجه به بعد عملی زندگی خود، روش و آئین و مسلکی در این دنیا نیز برگزیده و از آن تبعیت می‌کنند (آرین، ۱۳۷۸).

از دیدگاه جامعه‌شناختی، دین به عنوان نظامی از اعتقادات و اعمال که بدان وسیله گروهی از مردم با مسایل غایی زندگی دست و پنجه نرم می‌کنند، معرفی می‌شود (ینگر^۱، ۱۹۷۰). از این رو، انسان‌شناسان استدلال کرده‌اند که چون هیچ‌گاه نتوانسته‌ایم جامعه‌ای را بیابیم که در آن دین موجود نباشد، بنابراین دین به عنوان یک نهاد اجتماعی دارای کارکردهای خاصی است که فقدان آن بقای جامعه را مخدوش می‌سازد. این کارکردها عبارتند از: ۱) انسجام عاطفی؛ ۲) بازآفرینی فرهنگی؛ ۳) معنادگی و معناسازی؛ ۴) انسجام اجتماعی (تنهایی، ۱۳۷۵).

از دیدگاه روان‌شناختی به کنش‌وری دین در حالات روانی انسان توجه ویژه‌ای صورت گرفته است. آرگیل (۲۰۰۰) با اعتقاد به گرایش به مطالعه علمی در روان‌شناسی اظهار داشت که روان‌شناسان در حال حاضر، تمام حوزه‌های فعالیت و تجربه انسانی از جمله رفتار اخلاقی، شخصیت، تغییر نگرش و اعتقادات را که قلمرو خاص دین تلقی شده، به شیوه‌های کاملاً متفاوت و علمی مورد پژوهش قرار داده‌اند. در این راستا برخی از روان‌شناسان با رویکردی انگیزشی دین را مدنظر قرار داده‌اند. آلپورت^۲ (۱۹۵۰) باور دارد که دین محصول اشتیاق اساسی انسان، همانند نیازمندی او به امنیت، غذا و همسر است. بعضی از روان‌شناسان نیز با رویکرد روان‌تحلیل‌گری به دین نگاه کرده‌اند. در این رویکرد منشاء دین همانند بیماری‌های روانی در ضمیر ناهشیار انسان‌ها جستجو می‌شود. فروید (۱۹۶۴) از یک سو دین را برابر با وجدان اخلاقی دانسته و از سوی دیگر آن را نوعی توهم معرفی می‌کند. او معتقد است دین به عنوان نیرویی کنترل‌کننده ارزش‌های اخلاقی را ایجاد و تقویت می‌کند (شولتز و شولتز، ترجمه سیف و همکاران، ۱۳۷۵).

---

^۱ . Yenger

^۲ . Alport

رویکرد یادگیری اجتماعی یادگیری مفاهیم و دستورات دینی را همانند سایر رفتارها از طریق یک فرایند تدریجی یادگیری اجتماعی می‌داند (بندورا^۱، ۱۹۷۷). در این رویکرد دین عبارت است از ارزش‌ها و اعتقاداتی که از طریق فرایند یادگیری از محیط به فرد منتقل می‌شود. بالاخره رویکرد شناختی به دین به نقش عوامل شناختی در پذیرش دین و رعایت اخلاقیات منبعث از دین بیشتر از بقیه عوامل از جمله انگیزش و عواطف توجه می‌کند. فرانکل^۲ (نقل از الیاده، ۱۳۷۴) یکی از نظریه‌پردازان شناختی است که با روش معنادرمانگری خود که رویکردی دینی دارد، روان‌شناسی را همسو و مدد رسان اهداف روحانی دین معرفی کرده است.

پوانکاره^۳ (۱۹۸۹، نقل از الیاده، ۱۳۷۴) معتقد است که برای تعیین ساختار دین باید از هرگونه تقلیل‌گرایی بر اساس مقیاس‌های علوم دیگر پرهیز کرد و می‌توانیم ساختار دین را به‌طور خلاصه در مقولات زیر در نظر بگیریم:

• نگرش ویژه به جهان: اعتقاد به عالم غیب، خداوند، موجودات فوق طبیعی و پذیرش جهان‌بینی عام.

• تأثیر امور ماوراء طبیعت در جهان: مشیت الهی به صورت غیرارادی در انسان به اشکال مختلف تجربه دینی، مکاشفه و رؤیاهای معنوی تحقق می‌یابد.

• جاودانگی انسان: باور به این که انسان دارای روح جاودانه و ابدی است.

• مکتوبات مقدس: کتب آسمانی و ماثورات مؤسسات دین راه و رسم دینداری را بیان می‌کند.

• مفاهیم رستگاری و قانون اخلاقی: که از ناحیه خداوند است و امور اخلاقی را بیان می‌کند.

• امور مقدس: مکان‌ها، زمان‌ها و اشیای مقدس که دارای آداب مذهبی خاصی هستند.

• بعد عقلی ایمان: معرفت نسبت به عقاید دینی و سیره قدسیان، اندیشه در دین، اسطوره‌ها، نمادها و رمزهای آن.

• جنبه عاطفی و احساسی ایمان: حالت نیایش، آرامش، احساسات دینی خاص مانند خوف، خشیت، محبت و احساس گناه و غیره.

---

¹ . Bandura

² . Frankle

³ . Poincare

• جنبه‌های عملی ایمان: نذر، قربانی، نماز و مناسک دینی، عبادات مختلف، رفتن به زیارتگاه‌ها و معابد.

• گروه اجتماعی مؤمنان: در پیشاپیش آنان روحانیون و کاهنان قرار دارند و سایر افراد متناسب با مرتبه ایمانی خود قرار می‌گیرند.

صاحب‌نظران مسلمان، دین و ساختار آن را با استفاده از منابع معتبر دینی مورد بررسی قرار داده‌اند. جوادی آملی (۱۳۷۷) بین معنای لغوی و اصطلاحی دین تمایز قایل است و معتقد است دین از نظر لغوی به معنای انقیاد، خضوع، پیروی، اطاعت، تسلیم و جزا است و از نظر اصطلاحی عبارت از مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها می‌باشد. توجه به سه جزء عقاید، اخلاقیات و احکام که در تبیین فوق از ساختار دین بیان شد، در تعریف اکثر فیلسوفان دینی مشاهده می‌شود (طالبان، ۱۳۷۸).

ابوحامد غزالی مسلمان بودن را در پرتو چهار معرفت می‌داند: معرفت به خود، معرفت به خدا، معرفت به دنیا، و معرفت به آخرت. وی معتقد است یک فرد مسلمان در سایه این معارف باید رفتارهایی را در خود محقق گرداند که به ارکان مسلمانی از آن تعبیر شده است (کیمیای سعادت، ۱۳۶۸).

محمد باقر صدر متفکر بزرگ اسلام در «الفتاوی الواضحه» اهداف تربیتی اسلام را به دو قسمت اهداف غایی و اهداف واسطه‌ای معرفی و اهداف واسطه‌ای را در چهار مقوله رابطه انسان با خداوند، با خود، با دیگران و با طبیعت بررسی کرده است (اعرافی و همکاران، ۱۳۷۶).

استاد مطهری (۱۳۶۹) اصول عقاید، اخلاقیات و احکام را سه بخش اساسی تعالیم اسلامی می‌داند و معتقد است که این سه بخش به همه جوانب نیازهای انسانی اعم از دنیایی و آخرتی، جسمی یا روحی، عقلی یا عاطفی و فردی یا اجتماعی توجه می‌کند. اصول عقاید، وظایف فرد را در تحصیل عقیدتی و علمی در مورد باورهای دینی اسلام مشخص می‌کند. اخلاقیات عبارت از خصلت‌هایی است که فرد باید آن‌ها را پذیرفته و درونی کند و از بدی‌ها و زشتی‌ها باید بپرهیزد. احکام شامل دستورهایی در جهت فعالیت‌های خارجی و عینی انسان است. این فعالیت‌ها شامل

امور مادی و معنوی، فردی و اجتماعی یا دنیوی و اخروی می‌شود. این تقسیم‌بندی از جمله تقسیم‌بندی‌هایی است که همه تعاریف اسلامی را دربر می‌گیرد.

ابعاد اندازه‌گیری شده دینداری

ابعاد گوناگون دینداری در پژوهش‌های انجام شده در این زمینه اندازه‌گیری شده است. از دیدگاه کونیک و همکاران (۲۰۰۲) می‌توان این ابعاد را در موارد زیر خلاصه کرد:

• باور مذهبی^۱

باور داشتن در مقابل باور نداشتن، باور قلبی و عمیق در مقابل باور سطحی، باور به خدا، پیامبران و روز واپسین، عقاید و باورهای سنتی

• وابستگی مذهبی^۲

• بعد اجتماعی و سازمانی مذهبی

عضویت اجتماعی و سازمانی مذهب، شرکت در مراسم مذهبی، فعالیت‌های اجتماعی مذهبی، شرکت در نماز جماعت و یا دعاهای جمعی، دادن کمک‌های مالی به مساجد و معابد

• بعد فردی و غیرسازمانی مذهب

درخواست چیزی از خداوند، شفاعت، میانجی‌گری و دعای خیر برای دیگران، تحسین و تشکر، اعتراف و اقرار به گناه، تفکر در آثار خلقت خداوندی، مکاشفه، خواندن قرآن و دعا در خلوت

• بُعد ذهنی مذهبی بودن^۳

چقدر مذهب برای فرد اهمیت دارد؟، تا چه اندازه فرد خود را مذهبی می‌داند؟

• انگیزه مذهبی (درون‌سویی/ برون‌سویی)

• جستار مذهبی^۴

• تجربیات مذهبی

• شکوفایی مذهبی (رابطه معنی‌دار، رضایت‌بخش و عرفانی با خداوند)

¹ . religious belief

² . religious affiliation

³ . subjective religiosity

⁴ . religious quest

- مقابله‌های مذهبی
- دانش مذهبی
- پیامدها و نتایج مذهبی بودن
- تاریخچه مذهبی بودن
- رشد یافتگی معنوی و مذهبی

تعیین عوامل تشکیل‌دهنده سازه دینداری

پژوهشگران از طریق انجام تحلیل‌هایی چون تحلیل عاملی به بررسی چند محوری یا یک محوری بودن عقاید دینی می‌پردازند. در واقع پژوهشگران با استفاده از تحلیل همبستگی‌های موجود میان سؤال‌های یک پرسشنامه یا آزمون دینداری، عامل‌ها یا ابعاد آن را تعیین می‌کنند و به نامگذاری عامل‌ها می‌پردازند. در مقابل، برخی صاحب‌نظران در این حوزه معتقدند که مذهبی بودن، عاملی مشخص و یگانه در رفتار و اعتقادات آدمی است. ترستون (۱۹۳۴، به نقل از ولف^۱، ۱۹۹۱) دریافت که نشانه‌های رفتاری از قبیل شرکت در مراسم کلیسا، اعتقاد به خدا و انجام اعمال مربوط به روز یکشنبه با همدیگر تشکیل یک مجموعه روانی - اجتماعی را می‌دهند که همان سنت‌گرایی یا مذهبی بودن است.

با این حال بسیاری از روان‌شناسان مذهبی دیدگاه چندبعدی را در جهت‌گیری مذهبی مورد تأکید قرار می‌دهند. وان‌هوگل^۲ (۱۹۶۸، به نقل از ولف، ۱۹۹۱) سه جزء مهم را در مذهبی بودن تشخیص داده است: (۱) جزء سنتی یا تاریخی که عمدتاً به حواس، تجسم ذهنی و حافظه بستگی دارد و در دوران کودکی ایجاد می‌شود، (۲) جزء عقلانی یا نظام‌مند که همراه با ایجاد توانمندی برای تفکر و اندیشه و توانایی برای مباحثه و تفکر انتزاعی به وجود می‌آید و دارنده آن ویژگی‌های منطقی و کلامی دارد و (۳) جزء شهودی و ارادی که نمایانگر پختگی تجارب درونی و اعمال بیرونی است.

^۱ . Wulf

^۲ . VonHugel

آذربایجانی (۱۳۸۰) معتقد است در جزء سوم تلفیق ابعاد شهودی و ارادی به معنای اعمال خارجی چندان قابل توجه نیست. طرح چهار عنصری که پرات^۱ ارائه کرده است و شامل بعد سنتی، عقلانی، عرفانی و عملی - اخلاقی است و طرح بهتری است.

گلاک^۲ نیز یک طرح پنج بعدی ارائه کرده است که بسط بیشتری دارد: مناسکی (آیین‌ها و اعمال مذهبی)، منطقی و عقلانی (معرفت یا دانش مذهبی)، ایدئولوژیکی (التزام به باورهای مذهبی)، تجربی (ناظر به احساس‌های مذهبی) و پیامدی یا کاربردی (تأثیر کلی مذهب بر زندگی) (استارک^۳ و گلاک، ۱۹۶۸).

روش‌های اندازه‌گیری سازه دینداری

در زمینه اندازه‌گیری دینداری برخی معتقدند که نمی‌توان مباحث دینی و روان‌شناسی علمی را با یکدیگر مقایسه کرد. ممکن است شباهت‌هایی بین این دو حوزه وجود داشته باشد، ولی از نظر روش‌شناختی، داده‌ها از دو فرایند متفاوت فراهم آمده‌اند و نمی‌توان آنها را به یکدیگر ارجاع داد. از طرف دیگر نظام دینی، بیش از هر چیز یک سبک زندگی است و بنابراین مطالب آن کلی‌تر و جامع‌تر از آن است که بتوانیم آن را در قالب یک نظریه روان‌شناختی به معنای امروزی ارائه دهیم. در این رابطه ون‌کام، مرتن و آدن^۴ (۱۹۷۹، به نقل از پروپست^۵، ۱۹۸۸) با قاطعیت بیان می‌کنند که ابعاد معنوی را نمی‌توان از طریق روان‌شناسی توضیح داد یا آنها را در قالب موضوع‌های روان‌شناختی عرضه و یا یکی را جایگزین دیگری کرد، اما می‌توان معنویت را به عنوان مکمل و گسترش‌دهنده دین در نظر گرفت.

در مقابل بسیاری از روان‌شناسان عملاً دینداری را وارد عرصه‌های علمی و کمی کرده‌اند و بدون این که مدعی احاطه نسبت به آن به طور جامع و کامل باشند، مقیاس‌ها و آزمون‌هایی را جهت اندازه‌گیری ابعاد مختلف دینداری عرضه کرده‌اند. بدیهی است همان طوری که در مقولاتی مانند

---

1. Prutt

2. Glock

3. Stark

4. VoonKaam, Merten & Aden

5. Propest

هوش، شخصیت و غیره آزمون‌های روانی و ابزار سنجش سیر تحولی - تکاملی خود را طی کرده است، در زمینه آزمون‌های مذهبی نیز همین روند مشاهده می‌شود. به طوری که مقیاس‌ها و اندازه‌های اولیه بسیار ساده بوده و از چند سؤال در مورد مناسک و رفتارهای روزمره فرد (مثل رفتن به کلیسا) تشکیل می‌شدند، در حالی که مقیاس‌های نهایی از پیچیدگی نظری و ویژگی‌های روان‌سنجی خاصی برخوردار می‌باشند. مطالعه تاریخ تحول ابزارهای سنجش نگرش، اعتقادات و اعمال مذهبی اطلاعات بسیار ذی‌قیمتی را در رابطه با تحول این ابزارها در اختیار پژوهشگران می‌گذارند. در این جا به معرفی برخی از روش‌های اندازه‌گیری که در تحقیقات مربوط به دینداری به کار برده می‌شوند می‌پردازیم. این روش‌ها عبارتند از:

(۱) روش مشاهده در موقعیت‌های مختلف

(۲) روش خود گزارشی و پرسشنامه‌ای

(۳) روش‌های فرافکن.

۱- روش مشاهده در موقعیت‌های مختلف

مطالعات انجام شده طی صد سال گذشته نشان می‌دهد که قدیمی‌ترین روش گردآوری داده‌ها در مورد نگرش مذهبی شامل شمارش افرادی بوده است که عضو گروه‌های مذهبی بوده‌اند. این مطالعات نوعاً به شمارش افرادی که به کلیسا می‌روند، ثبت زمان ورود آن‌ها به کلیسا و مجموعه کارهایی که آن‌ها در کلیسا انجام می‌دهند، می‌پردازند (آپورت^۱، ۱۹۳۴؛ به نقل از براون^۲، ۱۹۸۷). کوک و سلتیز^۳ (۱۹۶۴) روش‌های سنجش غیرمستقیم را شامل این موارد می‌دانند: گزارش شخصی در مورد باورها، احساسات و رفتار؛ واکنش‌ها و تعابیر فرد که مرتبط با بازخورد مذهبی است؛ مشاهده رفتارهای آشکار فرد و استنباط باورها و عقاید وی؛ کنش‌های فرد در مورد انجام تکالیف مذهبی و نیز سنجش واکنش‌های فیزیولوژیکی فرد در قبال موضوعاتی که پیش زمینه اعتقادی دارند.

---

^۱ . Allport

^۲ . Brown

^۳ . Cook & Seltis

در این زمینه می‌توان به پژوهش آرگیل و هالاہمی^۱ (۱۹۷۵) اشاره کرد. آن‌ها پژوهش خود را با مشاهده حضور افراد در کلیسا در روزهای یکشنبه و خواندن کتاب مقدس و دعا انجام دادند. در مطالعات حوزه دینداری به‌کارگیری روش‌های مستقیم و غیرمستقیم جهت مشاهده و سنجش امری متداول است (کوک و سلٹیز، ۱۹۶۴). احتمال دارد که در روش‌های مستقیم، آزمودنی‌ها پاسخ‌های مورد انتظار آزمون‌گران را برگزینند و در نتیجه پاسخ‌های واقعی ارائه ندهند، حال آن‌که روش‌های غیرمستقیم دارای این کاستی نیستند. براون و پالانت^۲ (۱۹۶۲) در تحقیقات خود گزارش کردند که نگرش‌های بیان شده و یا پاسخ‌های ارائه شده به گزاره‌های سنتی مذهب، می‌تواند تحت تأثیر آزمون‌گران و نوع بافت و زمینه مطالعه آن‌ها تغییر کند. مثلاً اگر آزمونگر لباس روحانی بر تن داشته باشد، بر نوع پاسخ آزمودنی‌ها اثر می‌گذارد (پالون^۳، ۱۹۶۶). در واقع این امر دلالت بر هماهنگی بین پاسخ‌های آزمودنی‌ها و آزمون‌گران دارد. در مورد آزمودنی‌هایی که با گزارشگر مذهبی ارتباط دارند، این امر بیشتر صدق می‌کند چرا که آن‌ها می‌کوشند خود را با ارزش و نگرشی که مورد تأیید آزمونگر و جامعه است هماهنگ سازند. یکی از راه‌حل‌های کاهش پاسخ‌های غیرواقعی، ولی مورد انتظار، بهره‌گیری از روش‌های ناآشکار و یا روش‌هایی است که واکنش خاصی را در افراد بر نمی‌انگیزند.

۲- روش خود گزارشی و پرسشنامه‌ای

پرسشنامه‌های اولیه

استفاده از پرسشنامه یکی دیگر از قدیمی‌ترین روش‌های مطالعه در روان‌شناسی مذهب است. بنابر بررسی کلاسنر^۴ (۱۹۶۴) اکثر مطالعات انجام گرفته در این زمینه در فاصله دهه ۱۹۵۰ تا ۱۹۶۰، در آمریکا، با بهره‌گیری از پرسشنامه صورت گرفته است که شامل ۴۶ درصد از این تحقیقات می‌شود.

---

^۱ . Argyle & Hallahmi

^۲ . Pallant

^۳ . Pallone

^۴ . Klausner

به طور کلی پرسشنامه‌های مورد استفاده به دو دسته کوتاه و بلند تقسیم می‌شوند. پرسشنامه‌های کوتاه معمولاً مشتمل بر یک یا دو پرسش است مانند «غالباً چقدر به کلیسا می‌روید؟». برای مثال، پرسشنامه دو سؤالی استارباک^۱ (۱۸۷۹) که پرسشنامه‌ای قدیمی است، تغییرات مذهبی افراد را در طول دوران رشد مورد سنجش قرار می‌دهد (براون، ۱۹۸۷).

از دیگر پرسشنامه‌های قدیمی می‌توان پرسشنامه لوبا^۲ (۱۹۱۶) را نام برد. لوبا در ابتدا از کتاب «دانشمندان آمریکایی»^۳ فهرستی از دانشمندان مشهور در رشته‌های مختلف علمی تهیه کرد. سپس با مشارکت همکاران، آن دانشمندان را از نظر شهرت رتبه‌بندی کرد. بدین ترتیب آن‌ها را در دو گروه با اشتها بالا و با اشتها پایین قرار داد. سپس وی از هر رشته علمی تعدادی را به تصادف برگزید و پرسشنامه ساده‌ای را برای آن‌ها ارسال کرد. او در پرسشنامه ارسالی از دانشمندان منتخب پرسید، آیا آن‌ها به خداوندی اعتقاد دارند که از او انتظار دارند در صورت دعا و توسل دعایشان را مستجاب کند و پاسخی از او دریافت دارند. لوبا در توضیح منظور خود از «دریافت پاسخ دعا» افزوده بود: «منظور من از دریافت پاسخ و استجابات تنها اثر طبیعی و ذهنی - روانی دعا در دعا کننده نیست، بلکه فراتر از آن است». آزمودنی‌ها می‌توانستند به پرسش لوبا جواب بلی داده و یا این که یکی از پاسخ‌های زیر را برگزینند: «من به خدایی که آن را تعریف کرده‌ای، اعتقاد ندارم»؛ «من پاسخی قطعی ندارم». پرسش دیگر لوبا در پرسشنامه مذهبی این بود که آیا آزمودنی‌ها به زندگی پس از مرگ معتقدند.

بررسی پاسخ‌ها نشان داد که پرسشنامه لوبا دارای محدودیت‌هایی است که برخی از این محدودیت‌ها در حاشیه پرسشنامه‌ها و نامه‌های پیوست آن به لوبا عودت شده بودند. مثلاً یکی از پاسخ‌دهندگان در نامه‌اش به لوبا نوشت: «من به خداوند، دعا و اثر آن اعتقاد دارم، ولی نه به نحوی که شما از من سؤال کرده‌اید» (لوبا، ۱۹۱۶، ص ۲۳۵).

گورساج^۴ (۱۹۸۴) مدعی شده است که پرسشنامه‌های کوتاهی که پرسش‌های آن به دقت تهیه شده‌اند، می‌توانند به اندازه پرسشنامه‌های بلند مؤثر باشند. با این حال هر اندازه تعداد پرسش‌های پرسشنامه افزایش یابد، پایایی و روایی آن بیشتر خواهد شد. از سوی دیگر، تنوع پرسش‌ها در پرسشنامه موجب می‌شود که پرسشگر با طرح سؤالات مختلف و از جوانب گوناگون نظر خود را به

1. Starbuk

2. Leuba

3. American men of science

4. Gorsuch

پاسخگو تفهیم کند. ناگفته نماند، در پرسشنامه‌های بلند امکان کاربرد روش تحلیل عاملی وجود دارد و این امتیازی برای پرسشنامه‌های بلند محسوب می‌شود (ولف، ۱۹۹۱).

مقیاس‌های نگرش‌سنج نیز پرسشنامه‌هایی هستند که در زمره ابزارهای سودمند در بررسی نگرش مذهبی به شمار می‌آیند. هدف از این مقیاس‌ها این است که نوعی اندازه کمی از وضعیت دینی فرد روی پیوستار یک بُعدی نگرش دینی به دست آید. در این حیطة، تلاش‌های ترستون و همکاران نقطه عطفی در زمینه ساختن مقیاس‌های نگرش‌سنج قلمداد می‌شود. در سطورى که در پی می‌آید، مروری بر پاره‌ای از مقیاس‌های نگرش‌سنج مذهبی داریم.

مقیاس‌های ترستون

ترستون و چاو^۱ (۱۹۲۹) نظر افراد بسیاری را در مورد مذهب و رفتن به کلیسا جویا شدند و این نظرات را در ۱۳۰ جمله خلاصه کردند. سپس این ۱۳۰ جمله را در کارت‌های جداگانه نوشته و به ۳۴۱ نفر دادند تا آن‌ها را از لحاظ گویا بودن و هم‌چنین قابل فهم بودن طبقه‌بندی کنند. همه این اظهارنظرها از نظر میزان قابل فهم بودن به یازده دسته طبقه‌بندی شدند. سپس با رتبه‌بندی میانه‌ای ۳۰۰ نفر داور ارزش هر کدام از گزاره‌ها مشخص شد. از ۳۰۰ نفر داور دیگر نیز خواسته شد تا مشخص کنند که آن گزاره‌ها نمایانگر احساسات و عقاید آن‌ها می‌باشند، یا خیر. پاسخ ۳۰۰ نفر اخیر مبنایی شد تا ارتباط هر ماده با ماده‌ای دیگر و هماهنگی بین سؤالات اندازه‌گیری و به عنوان شاخصی از تناسب سؤالات با موضوع در نظر گرفته شود. حاصل نهایی این اقدامات به تدوین پرسشنامه‌ای ۴۵ سؤالی انجامید. ارتباط ماده‌های پرسشنامه با همدیگر و با کل آزمون در سطح بالایی بوده و با استفاده از روش دو نیمه کردن ضریب پایایی آزمون محاسبه شد.

مقدار ضریب پس از تصحیح به روش اسپیرمن - براون^۲ و روش گاتمن^۳ به ترتیب برابر با ۰/۹۴ و ۰/۹۲ بود. این ضرایب نشان می‌دهد که آزمون از ثبات و همسانی درونی بالایی برخوردار است.

1. Thurston & Chave

2. Spierman - Brown

3. Gutman

روایی این آزمون از طریق محاسبه همبستگی بین نمرات پرسشنامه و گزارش میزان حضور آزمودنی‌ها در کلیسا (تعداد دفعات حضور در مدت زمان‌های معین) محاسبه شد (ولف، ۱۹۹۱). ترستون و چاو چند مقیاس دیگر ساخته و منتشر کردند که روان‌شناسان مذهبی از آن‌ها استفاده می‌کنند. از میان این مقیاس‌ها می‌توان به پنج فرم مختلف «مقیاس نگرش به خدا»^۱ اشاره کرد که مربوط می‌شوند به مفهوم خدا از نظر افراد، اعتقاد به واقعی بودن خدا، باور به این که اعتقاد در اعمال و رفتار انسان اثر می‌گذارد و همچنین دو شکل مختلف نگرش نسبت به کتاب مقدس^۲ (چاو، ۱۹۳۹).

مقیاس‌های لیکرت^۳

تدوین مقیاس ترستون مستلزم کار بسیار بوده است. به کارگیری داوران متعدد به عنوان ضابطه تشخیص و تصمیم‌گیری خالی از دشواری نیست. روش لیکرت گرچه ممکن است واجد کمبودهایی باشد، اما مسلماً دشواری آن کمتر از روش ترستون است و دارای همخوانی زیادی است، که این ویژگی‌ها باعث افزایش کاربرد مقیاس لیکرت شده است. توجه خاص لیکرت معطوف به همگونی بود، یعنی کسب اطمینان از این که همه عبارات یک ویژگی را اندازه می‌گیرند. افزون بر آن، لیکرت مصمم بود تا از داوران استفاده نکند. به این منظور از افراد نمونه می‌خواست که موضع خود را نسبت به هر عبارت، روی پیوستار پنج درجه‌ای شامل «کاملاً موافق»، «موافق»، «نامصمم»، «مخالف»، «کاملاً مخالف» مشخص کنند. برای نمره‌گذاری این ۵ موضع می‌توان ارقام یک تا پنج یا صفر تا چهار را برگزید. البته لیکرت این نحوه نمره‌گذاری را پس از اثبات امتیاز آن نسبت به نمره‌گذاری‌های پیچیده‌تر، اتخاذ کرد (اوپنهایم، ترجمه کریم‌نیا، ۱۳۶۹).

استرومن^۴ و همکاران (۱۹۷۲، به نقل از بروان، ۱۹۸۷) با استفاده از روش نمره‌گذاری لیکرت مطالعه‌ای را تحت عنوان «آینه چهره‌پردازی»^۵ روی پیروان مکتب لوتر^۶ در آمریکا به انجام رساندند. این مطالعه در برگیرنده ۴۷۴۰ آزمودنی بین ۱۵ تا ۶۵ سال بود که به پرسشنامه‌هایی مشتمل بر ۷۴۰

1. scale of attitude toward God

2. attitude toward the Bible

3. Likert

4. Strommen

5. portrait mirror

6. Luther

سؤال پاسخ دادند. به علاوه، در مطالعه اخیر از روش مصاحبه نیز به عنوان یک روش مکمل استفاده شد. در این مصاحبه، آزمودنی‌ها به ۳۱۶ گروه ۱۵ نفری تقسیم شدند و از هر گروه با سه نفر مصاحبه به عمل آمد. استرومن و همکارانش در این پرسشنامه ۷۸ بعد مستقل، شامل ۶۴ مقیاس اصلی و ۱۴ زیر مقیاس تشخیص دادند. این مقیاس‌ها ۱۴ عامل مربوط به باورها، ارزش‌ها، تمایلات و کردارهای پیروان لوتر را تشکیل می‌دادند. این پژوهشگران نشان دادند که اکثریت آزمودنی‌ها، دیدگاه ماورای طبیعی به جهان داشته و معتقد بودند که جهان وابسته و تحت کنترل نیرویی ماورایی است. همچنین آن‌ها به زندگی پس از مرگ نیز باور داشتند. تنها گروه اندکی از آزمودنی‌ها دیدگاهشان نسبت به مذهب، به منزله‌ی وسیله‌ای جهت «تحول خود»^۱ بود. این نتایج نوع باورها، ارزش‌گذاری، نگرش‌ها، نوع رفتار و سبک زندگی پیروان مکتب لوتر را روشن کردند.

از جمله تلاش‌های دیگری که در جهت ساخت مقیاسی بر مبنای لیکرت بوده، مربوط به رابینسون^۲ و شیور^۳ (۱۹۷۳) است. این پژوهشگران شش مقیاس را که هر کدام پنج مؤلفه مربوط به اصول‌گرایی (بنیادگرایی) در مسیحیت را اندازه می‌گیرند، جمع‌آوری کردند. این مقیاس‌ها مؤلفه‌هایی مثل برون‌سوایی و درون‌سوایی، نگرش نسبت به کلیسا، کتاب مقدس و مفهوم خدا را اندازه می‌گیرند. باست و همکاران (۱۹۸۱، به نقل از براون، ۱۹۸۷) نیز مقیاسی را طراحی کردند که هدف آن تمایزگذاری بین مسیحیان و غیرمسیحیان است. هر ماده از این مقیاس با توجه به متن کتاب مقدس تهیه شده است. برای مثال، برخی از مواد این مقیاس عبارتند از: «من به حضور خداوند در زندگی شخصی‌ام، باور دارم» یا «به خاطر عقیده و التزام شخصی‌ام به عیسی مسیح، زندگی جاودان خواهم داشت» و یا «از این که اوقاتم را با دیگر مسیحیان معتقد بگذرانم، لذت می‌برم». در مجموع این مقیاس از پایایی بازآزمایی معادل با ۰/۸۲ و نیز پایایی دو نیمه کردن برابر با ۰/۹۰ و آلفای کرونباخ ۰/۸۶ برخوردار است.

---

1. self-development

2. Robinson

3. Shaver

مقیاس جهت‌گیری مذهبی درون‌سو - برون‌سوی آلپورت

آلپورت دو نوع گرایش مذهبی را در آزمون خود تشخیص می‌دهد که عبارتند از: گرایش مذهبی درون‌سو^۱ و گرایش مذهبی برون‌سو^۲. به تعبیر او افراد با گرایش مذهبی برون‌سو، مذهب را وسیله‌ای برای رسیدن به اهداف خود تلقی می‌کنند. آن‌ها ارزش‌های بیرونی را همواره وسیله‌ای برای نیل به هدفی مورد استفاده قرار می‌دهند و هدف آن‌ها بهره‌مند شدن از منافع آن ارزش‌ها است. چنین افرادی احتمال دارد که بنا به دلایلی همچون به دست آوردن آرامش و امنیت روانی، ابراز خود در اجتماعات مذهبی، کسب و تحکیم مقام و موقعیت اجتماعی و شخصی، مذهب را سودمند تشخیص دهند. افراد دارای گرایش درون‌سو، دارای ویژگی‌های متفاوتی هستند. آلپورت ویژگی‌های این افراد را چنین بر می‌شمرد:

«این افراد انگیزه اصلی اعتقادات خود را به صورت انتزاعی از مذهب می‌دانند. نیازهای دیگر این افراد در درجه دوم اهمیت قرار دارد و عقاید و مذهب آن‌ها را تحت تأثیر قرار نمی‌دهد. آن‌ها برآورده شدن نیازهای درجه دوم خود را تحت اجرای اعتقادات مذهبی ممکن می‌دانند. افراد مذهبی با این گرایش می‌کوشند مذهب مورد اعتقاد خود را درونی بسازند و آن را تمام و کمال در زندگی خود اجرا کنند، و همه‌ی دستورات مذهبی را هر چه کامل انجام دهند. این‌ها افرادی هستند که با الگوهای رفتاری و اعتقادی مذهبشان زندگی می‌کنند» (آلپورت و راس^۳، ۱۹۶۷، ص ۴۳۴).

آلپورت و راس مقیاسی مشتمل بر ۲۱ ماده تهیه کردند که هر دو نوع گرایش را نسبت به مذهب می‌سنجید. فیجین^۴ (۱۹۶۸) روی مقیاس ۲۱ ماده‌ای آلپورت و راس (۱۹۶۷) تحلیل عاملی انجام داد. نتایج مطالعه فیجین برخلاف فرض آلپورت بود که فکر می‌کرد گرایش‌های مذهبی در جهت‌گیری مختلف، در دو بُعد متضاد یک پیوستار قرار می‌گیرند. از این رو فیجین (۱۹۶۸) مقیاس ۱۲ پرسشی

---

^۱ . intrinsic orientation

^۲ . extrinsic orientation

^۳ . Ross

^۴ . Feagin

درون سو - برون سویی را طراحی کرد که شش ماده آن جهت گیری درون سو و شش ماده دیگر آن جهت گیری برون سو را اندازه می گرفت.

گرچه از نظر آماری یافتن ارتباط بین مقیاس های درون سو - برون سو و متغیرهای دیگر دشوار نیست، عده ای از پژوهشگران معنی و مفهوم این گونه یافته ها را مورد بحث و بررسی قرار داده و در اهمیت آن ها تردید دارند. هیج^۱ و کارول^۲ (۱۹۷۳) نتیجه گرفتند که آزمون فیجن تعریفی روشن از آن چه اندازه می گیرد، ندارد. تحلیل محتوایی تعاریف آلپورت و پرسش های او نیز نشان داده است که این تعاریف و پرسش ها از لحاظ مفهومی بسیار پیچیده تر از آن هستند که بتوان آن ها را به طور ساده در مقیاس درون سویی - برون سویی جای داد (هانت و کینگ^۳، ۱۹۷۱). کوشش های هانت و کینگ (۱۹۷۱) برای جای دادن ابعاد درون سویی و برون سویی در پرسشنامه خود موجب شد که پرسشنامه تنها در مقیاس برون سویی خلاصه شود. چون تحلیل عاملی نشان داد، پرسش های مربوط به گرایش درون سو در بین عوامل دیگر توزیع شده اند.

از این رو هانت و کینگ (۱۹۷۱) با توجه به مدارک و شواهد اعتقاد دارند که اولاً داده های به دست آمده غالباً ابعاد درون سو - برون سو را تأیید نمی کنند؛ دوم آن که این ابعاد دوگانه پیچیده هستند و به روشنی تعریف عملیاتی نشده اند و سوم آن که، آنچه مورد مطالعه قرار می گیرد احتمال دارد در واقع سطوح مختلف متغیرهای شخصیتی را در بر بگیرد و صرفاً مذهبی بودن را نسنجد. لذا بهتر است پژوهشگران عوامل اختصاصی تری را جستجو کنند.

۳- روش های فرافکن

در نظریه روان تحلیل گری با استفاده از آزمون های فرافکن^۴ ریشه و ماهیت مذهب بررسی می شود. آزمون های فرافکن بر این فرض استوارند که محرک های مبهم موجب می شوند که آزمودنی ناهشیارانه انتظارات، آرزوها، ترس ها، تمایلات و علایق نهانی خود را بروز دهد. در این آزمون ها

^۱ . Hige

^۲ . Caroll

^۳ . Hunt & King

^۴ . projective tests

معمولاً از محرک‌های بدون ساختار (مثل لکه‌های جوهر پخش شده) استفاده می‌شود. گادین^۱ و کوپز^۲ (۱۹۷۵) در بررسی‌های خود از عکس‌های مربوط به صحنه‌های مذهبی استفاده کردند.

ارزیابی واکنش آزمودنی‌ها در قبال ارائه کلماتی که بار مذهبی داشتند (بدون این که در ابتدای آزمون صحبت خاصی از مذهب صورت گیرد) از دیگر روش‌های غیرمستقیم در سنجش نگرش مذهبی است (مالونی،^۳ ۱۹۷۷).

امبری^۴ (۱۹۷۳) در بررسی مذهب از فرایند مبتنی بر تداعی آزاد به شیوه‌ی یونگ^۵ استفاده کرد و نتایج آن در مجله‌ی مطالعات علمی مذهب^۶ نیز درج شد. قبل از این کارت‌های آزمون رورشاخ، در مطالعات روان‌شناسی مذهب مورد استفاده قرار می‌گرفتند (لارسن^۷ و ناپ^۸، ۱۹۶۹). آزمون اندریافت اندریافت موضوع^۹ که موری^{۱۰} آن را تدوین کرد و گودین و کوپز (۱۹۷۵) در آن تجدیدنظر کردند، به عنوان الگوی تصاویر فرافکن، جهت مطالعه مذهب مورد استفاده قرار گرفته است. گولدمن^{۱۱} (۱۹۶۴، به نقل از براون، ۱۹۸۷)، از جملات ناتمام و تعبیر و تفسیر داستان‌های کتاب مقدس به منزله‌ی آزمونی غیرمستقیم بهره جست.

در مطالعات روان‌شناسی مذهب استفاده از این گونه روش‌های غیرمستقیم، کاربرد چندانی ندارد، چرا که امروزه تأکید و توجه روان‌شناسی به فرایندهای شناختی هشیار متمرکز شده است. به جز موارد ذکر شده که عمدتاً چگونگی داده‌یابی در پژوهش‌های روان‌شناسی دینی است، نوپردازی‌هایی در روش‌های پژوهشی روان‌شناسی مذهب انجام گرفته است، از جمله، روش تحلیل عاملی که رهیافتی در تحلیل داده‌ها جهت اکتشاف و استخراج ساختارهای روانی انتزاعی است.

ویژگی‌های روان‌سنجی ابزارهای اندازه‌گیری سازه دینداری

---

1 . Godin

2 . Coupez

3 . Malony

4 . Embree

5 . Jung

6 . Journal for the Scientific Study of Religion

7 . Larsen

8 . Knapp

9 . Thematic Apperception Test

10 . Murray

11 . Goldman

یکی از مشکلات اساسی در مطالعه علمی دینداری کمبود ابزارهای معتبر و پایا برای سنجش باورها و نگرش‌های مذهبی است. برای تهیه و تدوین مقیاس‌ها و آزمون‌های مذهبی با روایی بالا باید علاوه بر رعایت اصول آزمون‌سازی و روان‌سنجی، شرایط حاکم بر جامعه هدف را نیز در نظر گرفت. در این قسمت از مقاله مهم‌ترین ویژگی‌های روان‌سنجی که باید در ساخت مقیاس‌های دینداری مدنظر قرار گیرند به اختصار شرح داده خواهند شد.

روایی^۱

مفهوم روایی به این سؤال پاسخ می‌دهد که ابزار اندازه‌گیری تا چه حد خصیصه موردنظر را می‌سنجد. بدون آگاهی از روایی ابزار اندازه‌گیری نمی‌توان به دقت داده‌های حاصل از آن اطمینان داشت. ابزار اندازه‌گیری ممکن است برای اندازه‌گیری یک خصیصه ویژه دارای روایی باشد، در حالی که برای سنجش همان خصیصه روی جامعه دیگر از هیچ‌گونه اعتباری برخوردار نباشد (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷). روایی انواعی دارد که در زیر به آن‌ها اشاره می‌شود:

روایی محتوا^۲: روایی محتوا نوعی روایی است که معمولاً برای بررسی اجزای تشکیل دهنده یک ابزار اندازه‌گیری به کار برده می‌شود. اگر سؤال‌های ابزار معرف و ویژگی‌ها و مهارت‌های ویژه‌ای باشند که محقق قصد اندازه‌گیری آن‌ها را داشته باشد، آزمون دارای روایی محتوا است. روایی محتوایی یک آزمون معمولاً توسط افراد متخصص در موضوع مورد مطالعه تعیین می‌شود (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷).

در هنگام ساخت و تهیه مقیاس‌های دینداری محققان معمولاً برای بررسی روایی محتوایی مقیاس، انطباق هر کدام از سؤالات آزمون را با متون دینی و حدیثی مورد بررسی قرار می‌دهند. به عبارت دیگر، این که تا چه اندازه سؤالات آزمون مورد نظر با متون اصلی دینی انطباق و هماهنگی دارد مورد سؤال می‌باشد.

---

^۱ . validity

^۲ . content validity

روایی ملاکی^۱: روایی ملاکی عبارت است از کارآمدی یک ابزار اندازه‌گیری در پیش‌بینی رفتار یک فرد در موقعیت‌های خاص. برای این منظور عملکرد هر فرد در آزمون با یک ملاک مقایسه می‌شود. این روایی بر دو نوع است: روایی پیش‌بین و روایی همزمان.

در روایی ملاکی همزمان، همبستگی مقیاس دینداری با مقیاس‌های دیگر سنجیده می‌شود. در روایی پیش‌بین از روی نمره آزمون در تست می‌توان پیش‌بینی کرد که چه کسانی اعمال اساسی مذهبی مثل روزه، نماز و دستگیری از بینوایان را از خود نشان خواهند داد.

روایی پیش‌بین عبارت است از بررسی رابطه نمره‌های آزمونی که برخی ویژگی‌ها را می‌سنجد و آن چه ادعای پیش‌بینی آن را دارد. روایی پیش‌بین می‌تواند به وسیله رابطه عملکرد در یک آزمون با آزمون ملاک رفتاری به دست آید. به عبارت دیگر، ضریب همبستگی نمره‌های حاصل از اجرای آزمون با نمره‌های متغیر ملاک، نمایانگر روایی پیش‌بین است. روایی همزمان در مواردی به کار می‌رود که داده‌های حاصل از دو اندازه‌گیری در یک زمان در دسترس باشد. در این گونه موارد عملکرد در یک آزمون به عملکرد در آزمون دیگر مرتبط می‌شود. این فرایند روایی همزمان نامیده می‌شود (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷).

چنان‌که پیشتر نیز ذکر شد در روایی ملاکی فرد از قبل ملاکی برای مذهبی بودن افراد در نظر گرفته است و همبستگی آزمون ساخته شده را با ملاک مورد نظر مورد بررسی قرار می‌دهد. مثلاً گلزاری (۱۳۷۸) از آزمودنی‌ها خواسته است تا یکدیگر را از نظر تعهد مذهبی و التزام دینی مورد ارزیابی قرار دهند و سپس همبستگی نمرات حاصل از ارزیابی همسالان را با نمرات مقیاس دینی محاسبه کرده و روایی ملاکی مقیاس را براساس آن گزارش نموده است.

روایی سازه^۲: روایی سازه یک ابزار اندازه‌گیری نشانگر آن است که ابزار اندازه‌گیری تا چه اندازه یک سازه یا خصیصه‌ای را که مبنای نظری دارد می‌سنجد. از جمله شیوه‌هایی که برای تعیین روایی سازه به کار می‌رود می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱) تفاوت‌های گروهی. اگر نظریه‌ای تفاوتی را بین گروه‌ها (یا هیچ تفاوتی را) در نمرات آزمون پیش‌بینی کند، آزمونی که این تفاوت را نشان دهد (یا ندهد) دارای اعتبار سازه است. برای

---

^۱ . criterion validity

^۲ . construct validity

مثال، پیش‌بینی می‌شود که کودکان و بزرگسالان در بلوغ اجتماعی با هم تفاوت دارند. بنابراین اگر آزمونی که برای اندازه‌گیری خصیصه‌ی بلوغ اجتماعی ساخته شده باشد، تفاوت معنی‌داری را بین کودکان و بزرگسالان نشان دهد دارای اعتبار سازه است.

۲) تغییرات. تغییراتی که پژوهشگر بر مبنای اطلاع از تئوری زیربنا پیش‌بینی می‌کند که به صورت مشخص در خصیصه‌ای معین صورت می‌گیرد، بایستی در به کارگیری تجربی تست ساخته شده خود را نشان دهد. مثلاً اگر پژوهشگر پیش‌بینی می‌کند که این خصیصه مورد اندازه‌گیری در اثر افزایش سن تغییر کند، این تغییرات در داده‌های تجربی بایستی خود را نشان دهند.

۳) روایی همگرا و واگرا^۱. هرگاه یک یا چند خصیصه از طریق دو یا چند روش اندازه‌گیری شوند همبستگی بین این اندازه‌گیری‌ها دو شاخص مهم روایی را فراهم می‌آورد. اگر همبستگی بین نمرات آزمون‌هایی که خصیصه‌ی واحدی را اندازه‌گیری می‌کند، بالا باشد، آزمون‌ها دارای روایی همگرا می‌باشد. چنان‌که همبستگی بین آزمون‌هایی که خصیصه‌های متفاوتی را اندازه‌گیری می‌کند پایین باشد، آزمون‌ها دارای روایی تشخیصی یا واگرا است.

در حوزه مطالعات دینی معمولاً پژوهشگران از روش تحلیل عاملی و روش تفاوت‌های گروهی برای سنجش روایی سازه مقیاس‌های دینداری استفاده می‌کنند. برای مثال، خدایاری‌فرد و همکاران (۱۳۷۸) به منظور بررسی روایی مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان، به مقایسه میانگین نمرات دانشجویان شاهد و دانشجویان عادی پرداختند و مشاهده کردند میانگین نمرات دانشجویان شاهد در مقیاس نگرش مذهبی ساخته شده توسط این پژوهشگران بالاتر از میانگین نمرات دانشجویان عادی در آن مقیاس است. گلزاری (۱۳۷۸) نیز جهت سنجش روایی سازه آزمون معبد و حیاء تفاوت نمره‌های دانشجویان پسر دانشگاه قم (به عنوان گروه مذهبی) را در آزمون معبد و حیاء با نمرات زندانیان پسر در بند جوانان زندان اوین (افرادی که مرتکب خلاف شده بودند و اعتقاد بر این است که اعمال مذهبی را کمتر انجام می‌دهند) مورد بررسی قرار داد. این پژوهشگر برای مقیاس معبد نیز از تحلیل عاملی استفاده کرد و سه عامل انگیزه‌ها - روابط، واجبات - محرمات و مستحبات

---

¹ . convergent and divergent validity

را استخراج کرد. همچنین باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸) جهت سنجش روایی سازه مقیاس عمل سنجی بر اساس دیدگاه اسلامی روایی تفکیکی مقیاس را محاسبه کردند و نتیجه گرفتند که این مقیاس قادر است بین افراد سالم و مشکل دار تفکیک ایجاد کند.

روایی تراکمی^۱

در این گونه روایی به جای یک ملاک و یک پیش‌بین، از پیش‌بینی‌کننده‌های متعددی برای ساختن یک آزمون ملاک استفاده می‌شود. هر کدام از پیش‌بین‌ها می‌توانند مقداری از واریانس را در متغیر ملاک تبیین کنند. داشتن چند پیش‌بین برای اندازه ملاک باعث تقویت روایی آزمون ملاک در مقیاس‌های مذهبی می‌شود. مثلاً در آزمون مذهبی بودن که توسط مقیاس مذهبی گزارش می‌شود و فرد به اعمال، حالات و باورهای خود می‌پردازد، می‌توان آن را با باور خود در مورد مذهبی بودنش، با باور دوستان و نزدیکان یا باور آشنایان دور مورد ملاک قرار داد (خدایاری و همکاران، ۱۳۷۸).

پایایی^۲

پایایی یکی از ویژگی‌های فنی ابزار اندازه‌گیری است. این مفهوم به این موضوع می‌پردازد که ابزار اندازه‌گیری در شرایط یکسان تا چه اندازه نتایج یکسانی به دست دهد. از جمله تعریف‌هایی که برای پایایی ارائه شده است می‌توان به تعریف ایبل و فریسی^۳ (۱۹۸۹)؛ به نقل از ویرسما و جورس^۴، (۱۹۹۰) اشاره کرد: «همبستگی میان یک مجموعه از نمرات و مجموعه دیگری از نمرات در یک آزمون معادل که به صورت مستقل برای یک گروه آزمودنی به دست آمده است.» برای محاسبه پایایی ابزار اندازه‌گیری شیوه‌های مختلفی به کار برده می‌شود. از آن جمله می‌توان به روش بازآزمایی، روش آزمون‌های موازی، روش تنصیف، روش آلفای کرونباخ و روش کودر - ریچاردسون اشاره کرد (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷).

^۱ . incremental validity

^۲ . reliability

^۳ . Ebel & Frisbie

^۴ . Wiersm & Jurs

در روش بازآزمایی، یک آزمون بیش از یک بار در یک گروه آزمودنی تحت شرایط یکسان با یک فاصله زمانی اجرا می‌شود و سپس ضریب همبستگی بین نمرات به دست آمده از دو یا چند آزمون محاسبه می‌شود. در روش موازی، پایایی بر اساس همبستگی نمرات دو آزمون هم‌تا به دست می‌آید. ممکن است فرم‌های هم‌تا به طور هم‌زمان ارائه گردد، در این صورت پایایی هم شامل ثبات و هم شامل همسانی می‌شود. روش تنصیف، روش کودر - ریچاردسون و روش آلفای کرونباخ سایر روش‌هایی هستند که بر اساس آنها همسانی درونی آزمون مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

در تحقیقات مربوط به دینداری از کلیه روش‌های فوق جهت سنجش پایایی مقیاس‌های دینداری استفاده می‌شود. برای مثال باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸) برای سنجش پایایی مقیاس عمل سنجی بر اساس دیدگاه اسلامی، از روش همسانی درونی بر اساس محاسبه ضریب آلفای کرونباخ استفاده کرده‌اند و ضریب آلفایی برابر با $\alpha = 0/84$ را برای آن گزارش کرده‌اند. در حالی که گلزاری (۱۳۷۸) برای سنجش پایایی آزمون معبد، از روش بازآزمایی و دو نیمه کردن استفاده کرد و ضریب پایایی بازآزمایی را برابر با $0/76$ و ضریب پایایی از طریق دو نیمه کردن را برابر با $r = 0/90$ گزارش کرد. این محقق هم‌چنین برای بررسی همسانی درونی مقیاس، ضریب آلفای کرونباخ را نیز محاسبه کرد و مقدار آن را برابر با $\alpha = 0/93$ گزارش نمود.

روش‌های پژوهش در مطالعات دینی

طرح‌های تحقیقاتی را در زمینه مطالعات دینی می‌توان در ابتدا به دو دسته کلی یعنی تحقیقات کمی و تحقیقات کیفی تقسیم کرد. اساس روش‌های پژوهش کمی بر این استوار است که به متغیرها ارزش عددی داده می‌شود، به گونه‌ای که بتوان آن‌ها را به طور آماری تحلیل کرد. این روش‌ها عبارتند از: روش توصیفی، روش همبستگی، روش آزمایشی، روش مقایسه گروه‌ها، روش فراتحلیلی و روش‌های بررسی تحولی. علاوه بر روش‌های کمی در روان‌شناسی دینی روش‌های پژوهشی دیگری با عنوان روش‌های کیفی وجود دارند. علت نام‌گذاری این روش‌ها به کیفی آن است که برخلاف روش‌های کمی که ویژگی‌های مورد بررسی را به کمیت تبدیل می‌کنند در این روش‌ها پدیده‌های مورد نظر به صورت کیفی بررسی می‌شوند. در این روش‌ها کوشش می‌شود تا پدیده‌ها

توصیف شوند (سیف، ۱۳۷۹). روش‌های کیفی عبارتند از: روش مشاهده میدانی، مطالعه موردی بالینی، تحلیل محتوا و روش اجتهادی در این قسمت هر یک از این روش‌های پژوهش مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

روش توصیفی

معمولاً در تحقیقات توصیفی سعی می‌شود «آن چه هست» را بدون هیچ گونه دخل و تصرفی گزارش کرد و از موقعیت نتایج عینی به دست داد.

انواع تحقیق‌های توصیفی شامل مطالعات پیمایشی، تحلیل اسناد و همچنین انواع مطالعات رابطه‌ای از قبیل مطالعات علی - مقایسه‌ای، همبستگی، مطالعه پیش‌بینی، تحلیل مسیر، مطالعات بین فرهنگی، بررسی‌های تطبیقی و تحقیقات طولی هستند و قابل کاربرد در پژوهش‌های دینی می‌باشند (کجباف، ۱۳۸۲).

اکثر تحقیقاتی که در زمینه تأثیر دینداری بر سلامت روانی افراد صورت می‌گیرد از نوع تحقیقات توصیفی یا همبستگی هستند. برای مثال گارتنر^۱ و همکاران (۱۹۹۱) نشان دادند که بین اعتقادات مذهبی و میزان اقدام به خودکشی همبستگی منفی وجود دارد. همچنین نتایج سایر تحقیقات نشانگر وجود رابطه منفی بین دینداری با بزهکاری (آرگیل و هالاهمی، ۱۹۷۵)، استفاده از مواد مخدر (دیویدز^۲، ۱۹۸۲)، افسردگی (پرسمن^۳ و همکاران، ۱۹۹۰) و رابطه مثبت دینداری با رضایت‌مندی از ازدواج (گلین^۴، ۱۹۸۸)، تحمل فشارهای روانی و عدم اضطراب (استارک^۵، ۱۹۷۱) است.

---

1. Gartner
2. Davids
3. Pressman
4. Glenn
5. Stark

روش تحقیق آزمایشی

به منظور بررسی رابطه علت - معلولی میان دو یا چند متغیر از طرح‌های آزمایشی استفاده می‌شود. ویژگی‌های این گونه تحقیق عبارتند از: ۱) متغیرهای مستقل دست‌کاری می‌شوند؛ ۲) سایر متغیرها به جز متغیر وابسته ثابت نگه داشته شده و کنترل می‌شوند؛ ۳) تأثیر متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته مشاهده می‌شود. برای این منظور، گروه‌های آزمایشی و گواه در نظر گرفته می‌شود و از این طریق تفاوت‌های میان آزمودنی‌ها کنترل می‌شود (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۸).

آشر و پیتس (۱۹۷۹؛ به نقل از پیس و پارسونز^۱، ۲۰۰۱) معتقد هستند که انجام مطالعات آزمایشی در حوزه‌ی مذهب و روان‌شناسی مذهبی بسیار ضروری و ممکن است. راه‌حل باتسون این است که پژوهشگران علاقه‌مند به این حوزه باید از مطالعات شبه آزمایشی که تلاش دارند شرایط واقعی زندگی را به کار گیرند، استفاده کنند. برای مثال، انجام مشاهدات دقیق در طول زمان هم قبل و هم بعد از یک واقعه مهم از جمله این راه‌ها است. با این حال استفاده از روش‌های آزمایشی و شبه‌آزمایشی در حوزه مذهب و روان‌شناسی مذهبی به کندی پیش می‌رود.

مطالعه مارانل (۱۹۷۴) یکی از مطالعاتی است که با روش آزمایشی صورت گرفته است. او الگویی از مذهب با هشت بعد مستقل (جهت‌گیری‌های کلیسا محوری^۲، آداب‌پرستی^۳، بنیادگرایی^۴، یکتاپرستی^۵، آرمان‌گرایی^۶، موهوم‌پرستی^۷ و تصوف^۸) ارائه داد. مارانل دریافت که نمرات سنت‌گرایی سنت‌گرایی و آرمان‌گرایی با تکبر اجتماعی افزایش می‌یابد، هم‌چنین افراد تلقین‌پذیر و انعطاف‌ناپذیر سنت‌گرا بودند و آرمان‌گرایان تلقین‌ناپذیر با نمرات بالایی در سنت‌گرایی، انعطاف‌ناپذیری ادراکی داشتند.

---

1 . Pace & Parsons
2 . church orientation
3 . ritualism
4 . fundamentalism
5 . theism
6 . idealism
7 . superstition
8 . mysticism

روش فراتحلیل

روش فراتحلیل^۱ در مقالات و مطالعات منتشر شده در زمینه مذهب روشی است که علاقه برخی از پژوهشگران را به خود جلب کرده است. باتسون^۲، شونراد^۳ و پیچ^۴ (۱۹۸۵) از این روش برای نشان دادن این که نوع دوستی^۵، یکی از مهم‌ترین اندازه‌های وابسته به جهت‌گیری درونی مذهبی است استفاده کردند. برگین^۶ (۱۹۸۳) این روش را به کاربرد و نشان داد که اعتقادات مذهبی به طور معنی‌داری در بهداشت روانی تأثیر می‌گذارد.

گلاس^۷ (۱۹۷۷، به نقل از مدی^۸، ۱۹۸۹) فراتحلیل را چنین توضیح می‌دهد: رویکردی^۹ که به ادغام و ترکیب تحقیقات تحت عنوان فراتحلیل توجه دارد چیزی بیش از روشی برای تحلیل داده‌ها نیست که در آن داده‌های متعلق به تحقیقات گذشته افراد به صورت کمی خلاصه می‌شود. اصل اساسی در فراتحلیل عبارت است از: ترکیب نتایج تحقیقات مختلف و متعدد و استخراج نتایج جدید و منسجم و حذف آن چه موجب سوگیری در نتایج نهایی است (دلاور، ۱۳۷۴).

سنجش آیین‌ها و نمادهای مذهبی نیز روش ویژه‌ای است که به مراسم و اماکن مذهبی توجه دارد. لوین (۱۹۶۶، به نقل از جان‌بزرگی، ۱۳۷۸) با استفاده از یک فراتحلیل نشان داد که مشارکت در مراسم مذهبی و عبادات نتایجی مانند روان‌درمانگری رسمی در پی دارد. تخلیه هیجانی و شرکت در مراسم جمعی مذهبی باعث کاهش تنش و رهایی از پریشانی‌های عاطفی می‌شود. فضای روان‌شناختی اماکن مقدسه و معماری مذهبی (ساختار فیزیکی اماکن مقدسه)، سبب بروز تصویرپردازی‌های ذهنی خاصی در افراد می‌شود که بیانگر پیچیدگی نظام مفهومی اندیشه‌ها، باورها، ارزش‌ها و احساس‌ها است. عبادتگاه‌های مذهبی هشیارانه برخی ارزش‌های خاص را از طریق سبک معماری خود تقویت می‌کنند.

---

1 . meta- analysis

2 . Batson

3 . Schoenrade

4 . Pych

5 . Altruism

6 . Bergin

7 . Glass

8 . Maddi

9 . approach

طالبان (۱۳۸۲) نیز با انجام یک پژوهش فراتحلیلی، به بررسی دینداری و معنویت در بین جوانان ایرانی پرداخته است. او بدین منظور تعداد ۱۴ تحقیق انجام شده در زمینه میزان دینداری نوجوانان ایرانی که در بردارنده یکی از دو شاخص اعتقاد به خداوند و پایبندی به نماز بودند انتخاب کرده و نتایج آنها را مورد تحلیل قرار داد. نتایج او نشان داد که از میان ۱۴ پژوهش، ۶ مورد، میزان اعتقاد به خداوند و ۱۳ مورد پایبندی به نماز را مدنظر قرار داده بودند. همچنین نتایج این فراتحلیل نشان داد که بین ۸۷ تا ۹۹ درصد از نوجوانان ایرانی به رکن اساسی دین (تصدیق خداوند) اعتقاد داشتند و بین ۸۰ تا ۹۶ درصد آنان اظهار کرده بودند که نماز می‌خوانند.

روش مشاهده میدانی

مشاهده میدانی^۱ از جمله روش‌های قدیمی است که از اعتبار کافی برای مطالعه مذهب برخوردار می‌باشد. این روش از جمله مهم‌ترین روش‌های مطرح در پژوهش‌های کیفی است. در این روش رفتار در محیط طبیعی و واقعی مورد مشاهده قرار می‌گیرد (ریبر^۲، ۱۹۸۵). کلانسر (۱۹۶۴) بیشتر پژوهش‌های انجام گرفته در سال‌های ۱۹۵۰ تا ۱۹۶۰ در ایالات متحده آمریکا را مورد بررسی قرار داد و دریافت که روش مشاهده میدانی، ۹ درصد از حجم کل مطالعات را در این زمینه به خود اختصاص داده است.

روش تحلیل محتوا

روش کیفی دیگری که مورد توجه برخی از پژوهشگران قرار گرفته روش تحلیل محتوا^۳ است. برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در متن می‌توان از روش تحلیل محتوا استفاده کرد. در این روش محتوای آشکار پیام‌ها به طور نظام‌دار و کمی توصیف می‌شوند. از این رو، این روش را می‌توان روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی قلمداد کرد. تحلیل محتوا روشی مناسب برای پاسخ دادن به پرسش‌ها درباره محتوای یک پیام است. مهم‌ترین کاربرد تحلیل محتوا توصیف

---

^۱ . field observation

^۲ . Reber

^۳ . content analysis

ویژگی‌های یک پیام است. دیگر کاربرد این روش شناسایی فرستندگان پیام و دلایل ارسال پیام است. استفاده از تحلیل محتوا، به عنوان یک فن پژوهشی از اوایل قرن حاضر شروع شد و تاکنون دستخوش تحولات زیادی بوده است (سرمد، بازرگان، و حجازی، ۱۳۷۶). کو^۱ (۱۹۰۰)، به نقل از براون^۲ (۱۹۸۷) از این روش جهت تحلیل ۱۱۰۰ سرود و دعا استفاده کرد تا عوامل خلق و خوی را در تجارب مذهبی شناسایی کند. اشنایدر^۳ و دورنبوش^۴ (۱۹۵۸) نیز سرودها، دعاها و کتاب‌های الهی (متون وحی) را مورد تحلیل قرار دادند.

روش مطالعه موردی بالینی

مطالعه موردی بالینی^۵، روش کیفی دیگری است که عمدتاً به منظور ارزیابی وضعیت سلامتی یا بیماری فرد مورد استفاده قرار می‌گیرد. از این روش برای مطالعه افرادی که بسیار متعهد و ملتزم به مذهب هستند، نیز استفاده شده است (باورز^۶، ۱۹۶۸). در مطالعه‌ای که استوارت^۷ (۱۹۶۷) در زمینه مذهب بزرگسالان انجام داد روش‌های مختلفی مشتمل بر استفاده از مصاحبه فردی، پرسشنامه، آزمون تصویرهای مذهبی گودین^۸ به کار گرفته شد. این پژوهشگر به این نکته دست یافت که پاسخ‌های ارائه شده به هر یک از این روش‌ها با یکدیگر هماهنگی ندارند. به عبارت دیگر، آزمودنی‌ها پاسخ‌های متفاوتی به هر یک از این روش‌ها داده بودند.

روش اجتهادی

در متون دینی برای توصیف انسان و رفتار او و کشف علل آن، بر مسایلی که جنبه وحیانی دارد تکیه می‌شود. روش‌های تحقیقی متعددی به کار گرفته شده است و به مردم هم آموزش داده شده تا هر بخشی از هستی خود را با روشی که می‌توان آنرا کشف کرد، مورد مطالعه قرار دهند و به

---

1. Coe

2. Brown

3. Schnieder

4. Dornbusch

5. clinical subject study

6. Bowers

7. Stewart

8. Godin's religious picture test

شناخت درست از خود برسند و زمینه تکامل و رشد و هدایت را در خویش فراهم سازند (فقیهی، ۱۳۸۳).

اجتهاد در لغت به معنی تلاش و کوشش بسیار است و در اصطلاح فقها و علمای اصول فقه، کوشش گسترده در متون وحیانی برای استنباط احکام فقهی و دستیابی به ظن شرعی در این زمینه است.^۱ محقق حلّی (متوفای ۶۷۶ یا ۷۲۶ ق) کوشش برای فهم متن قرآن و حدیث را که با توجه به شرایط سندی و متنی و قدرت علمی برای استنباط احکام الهی از آن متون انجام می‌شود،^۲ اجتهاد دانسته است. نوری، حسین (۱۴۱۵ ق)، درصدد تحصیل علم و حجت برآمدن به منظور استناد به آن در مقام عمل به احکام شرعی را اجتهاد می‌داند. به عبارت کوتاه، از نظر او دستیابی به حکم از طریق بلکه قدرت استنباط، اجتهاد نامیده می‌شود.^۳ سپس می‌نویسد که اجتهاد بستگی دارد به شناخت ادبیات عرب، شناخت قرآن، دانستن علم اصول، جستجوگری کامل در منابع حدیثی، دانستن علم رجال و علم درایه و آگاهی از فتاوی فقها.^۴

گرچه تعاریف فوق و تعاریف مشابه از اجتهاد، همه در اصطلاح فقهی و اصول فقه در خصوص استنباط احکام مطرح شده است، ولی می‌توان روش اجتهادی را در حوزه‌های دیگر غیر از احکام مانند حوزه روان‌شناسی و کشف نگرش‌ها، باورها، عواطف و عملکردهای معصومان (ع) و یا موضوعات دیگر که در متون قرآن و حدیث آمده، و یا براساس فطرت، تجربه و استدلال‌های عقلی هماهنگ با اصول و ضوابط دینی، استنباط می‌گردد، گسترش داد و به صورت زیر تعریف کرد:

روش اجتهادی، جمع‌آوری، توصیف و تحلیل محتوای متون وحیانی (قرآن و احادیث) است که به منظور استنباط نگرش‌ها، باورها و عواطف اولیای وحی در موضوعات و احکام مختلف (اعتقادی، اخلاقی، عبادی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی) و عملکردهای ایجابی و سلبی آنان در موقعیت‌ها، شرایط و مراتب گوناگون انجام می‌گیرد.

به عنوان مثال در "عبادت معصومان (ع)" این روش در سه مرحله انجام می‌شود:

-
۱. طریحی، فخرالدین (۱۳۶۲)، مجمع البحرین، ج ۳، ص ۳۲.
  ۲. محمد، یحیی (۱۹۹۶م) الاجتهاد و التقليد و الاتباع و النظر، ص ۷.
  ۳. نوری همدانی، حسین، (۱۴۱۵ ق) مسائل من الاجتهاد و التقليد و مناصب الفقیه، ص ۴-۵.
  ۴. نوری همدانی، حسین، (۱۴۱۵ ق) مسائل من الاجتهاد و التقليد و مناصب الفقیه، ص ۶.

۱. جمع‌آوری ابرازهای کلامی، اعتقادی، عاطفی و رفتاری معصومان در مورد عبادت و پرستش پروردگار.

۲. توصیف کمی و کیفی هر یک از ابرازهای فوق به اینکه در چه مسایلی در حوزه عبادت و پرستش پروردگار توجه شده است، به طور مثال توصیف امر خشوع در نماز.

۳. جمع‌بندی و تحلیل محتوای همه آن ابرازها در قلمرو عبادت و پرستش پروردگار و استنباط نگرش ائمه در این‌که عبادت را چه می‌دانند؟ انواع آن کدام است؟ چه نشانگان کلامی و یا رفتاری دارد؟ چه آثار درونی و حالی دارد؟ در چه شرایطی عبادت می‌کرده‌اند؟ عبادات آنان با فعالیت‌های اجتماعی و فردی دیگر آنان چه رابطه‌ای داشته است؟

براساس تعریف فوق، اجتهاد اختصاص به کشف احکام از متون قرآنی و حدیثی ندارد. لذا فقیهان، بسیاری از احکام فقهی را با اصول علمیه که مبنای عقلایی دارد و متن قرآنی و حدیثی برای آن نیست، اجتهاد و استنباط کرده‌اند و پایه و اساس علم اصول که تخصص در آن از شرایط لازم مجتهد است؛ بر مستقلات عقلیه و مبانی عقلایی است و نه بر آیات قران و حدیث. از این رو است، که در متون دینی علاوه بر استفاده از نصوص قرآنی و حدیثی، برای استنباط و کشف حقایق و امور مربوط به انسان، شیوه‌های قلبی (یا رجوع به فطرت)، تجربی و عقلی نیز توصیه شده است. در حقیقت باید اجتهاد کرد و با هر یک از این شیوه‌ها و موضوعاتی درباره انسان استنباط کرد.

بنابراین، روش اجتهادی به غیر از اینکه قلمرو آن، متون قرآنی و حدیثی است شیوه‌های قلبی، تجربی و عقلی که در زیر توضیح داده می‌شود، در برمی‌گیرد.

روش قلبی

روش قلبی در توصیف و کشف ساختار فطری، معرفت حضوری به خود و خدا، ارزشمندی بدیهیات اخلاقی و رفتارهای مطلوب انسانی، امور عاطفی و امیال درونی و مانند آن کارایی دارد و در این زمینه‌ها گرچه از روش عقلی هم می‌توان بهره جست، ولی این روش برتر و سودمندتر است. امام

علی علیه السلام در این زمینه دو جمله می‌فرماید: «المعرفة بالنفس افضل المعرفتين»^۱ و «المعرفة بالنفس انفع المعرفتين»^۲. یعنی در مقایسه دو معرفت عقلی و قلبی، شناخت قلبی بالاترین و سودمندترین است.

در مورد این روش امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «ان للقلب ليتجلجل في الجوف يطلب الحق فاذا اصابه اطمأن و قرر...»^۳ قلب در درون آدمی برای دریافت حقیقت، در جستجوی مستمر است تا به آن برسد و هنگامی که به حقیقت دست یابد آرامش می‌یابد.

از رسول خدا صلی الله علیه و آله سؤال شد چگونه برّ و اثم را که در آیه «و تعاونوا علی البر و التقوی و لاتعاونوا علی الاثم و العدوان» آمده است تشخیص دهیم؟ حضرت با اشاره به اینکه قلب و نفس معیار شناخت است فرمود: «... و البرّ ما اطمأن الیه النفس و البر ما اطمأن الیه الصدر و الاثم ماتردد فی الصدر و جال فی القلب...»^۴. نیکی آن است که نفس و سینه آدمی آن را با اطمینان می‌پذیرد و آرامش می‌یابد و گناه آن چیزی است که در قلب تأثیر منفی می‌گذارد و در سینه انسان خلجان بار می‌آورد و نفس به آن تمایل ندارد.

امیر المؤمنین علیه السلام فرمود: «القلب ينبوع الحكمة»^۵. قلب چشمه حکمت است و نیز فرمود: «المعرفة و التمييز من القلب»^۶ شناخت و تشخیص از قلب است. هم‌چنین فرمود: «... و صاحب خبر القلب و به ینکشف مافی سرالباطن...»^۷ قلب صاحب خبر و علم است و به وسیله آن، آنچه در سرّ باطن است کشف می‌شود.

۱- محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۶، ص ۱۴۴

۲- غررالحکم، خوانساری، ج ۲، ص ۲۵

۳- بحارالانوار، جلد ۶۹، ص ۳۱۷. و درج ۷۰ ص ۵۷ حدیث به گونه‌ای دیگر نقل شده است.

۴- بحارالانوار، ج ۱۸، ص ۱۱۸.

۱- غرر خوانساری، ج ۲، ص ۱۱۹.

۲- بحارالانوار، ج ۳، ص ۲۲۴، ح ۱۴.

۳- بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۲۸۵، ح ۳۹.

روش عقلی

روش تعقلی در توصیف افکار، نگرش‌ها و تحلیل و ارزیابی و تشخیص صحت و سقم آنها، کشف چگونگی ارتباط جنبه‌های مختلف در انسان، بررسی انگیزه‌های رفتار، بررسی و کشف علل و عوامل رفتار و حالات روانی، ارزیابی مصالح و مفاسد آدمی، بررسی و تمایز افعال ارزشی از غیرارزشی، بررسی چگونگی ارتباط فرد با افراد دیگر، ادراک چگونگی ارتباط با خدا، کشف مفهوم زندگی، تشخیص سلامت یا بیماری روانی و مانند آن کاربرد دارد.

در حجیت و اعتبار این روش امام کاظم علیه السلام می‌فرماید: «ان لله على الناس حجتين: حجة ظاهرة و حجة باطنة. فاما الظاهرة فالرسل و الانبياء و الائمة عليهم السلام و اما الباطنة فالعقول»^۲. همانا خدا برای مردم دو حجت دارد یکی حجت ظاهری و دیگری حجت باطنی. حجت ظاهری رسولان و پیامبران و ائمه (ع) هستند و اما حجت باطنی عقل‌هایند.

امام علی علیه‌السلام در اعتبار کشفیات عقل آنرا رسول حق نامیده و می‌فرماید: «العقل رسول الحق»^۳ و نیز عقل‌ها را از آن جهت که افکار و نظرات علمی را به دست می‌آورند، ائمه نامید و فرمود: فرمود: «العقول ائمة الافكار...»^۴ و یا نتایج ادراک و کشف عقلی را ملازم با رسیدن به حق مطرح کرد و فرمود: «ثمره العقل لزوم الحق»^۵ و امام صادق علیه السلام فرمود: «وعامة الانسان العقل، و من العقل العقل الفطنه و الفهم و الحفظ و العلم، ... و با العقل يكمل و هود ليله و مبصره و مفتاح أمره»^۶ پایه اساسی وجود انسان عقل است. ادراک، فهمیدن، حفظ کردن و دانش، همه از عقل است و به وسیله همین عقل است که انسان کامل می‌شود؛ زیرا عقل دلیل و راهنمای او است و بیش برای دریافت حقایق در او پدید می‌آورد و راه‌گشای فعالیت علمی و عملی او است.

۴- امام صادق (ع) «... ان العقل هو الذى عزه...» بحار، ج ۳، ص ۱۴۶.

۵- اصول الكافي، ج ۱، ص ۶۴، ح ۱۲.

۶- آمدی، غررالحکم، ص ۱۵۸.

۷- مستدرک، نهج البلاغه، ص ۱۷۶.

۱- آمدی، غررالحکم، ص ۱۵۸.

۲- علل الشرايع، ج ۱، ص ۱۰۳.

روش تجربی

روش تجربی در توصیف جنبه فیزیکی آدمی، رفتارها، احساس‌ها و عواطفی که نمودهای ظاهری و قابل مشاهده دارند، به کار می‌رود. صدها حدیث در مورد مشاهده حسی و تجربه و آزمایش در متون حدیثی ما وجود دارد. ما به چند حدیث اشاره می‌کنیم:

امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «فی التجارب علم مستأنف»^۱ در تجربه‌های گوناگون ما دانش‌های جدید به دست می‌آید. امام صادق علیه‌السلام در حدیث مفضل بن عمرو به کشف حسی و تجربی افعال و رفتار و ویژگی‌های بدنی و روانی انسان به وفور اشاره می‌کند و دو بخشی از این حدیث ضمن اینکه به علوم مفید برای زندگی دنیوی و زندگی معنوی اشاره می‌کند؛ علمی نظیر معرفت الله، کشف ارزش‌ها و غیره را از علوم نظری و حصولی عقلی دانسته و در برابر آن علوم، علوم مربوط به معیشت زندگی دنیوی را، از قبیل علوم کشاورزی، استخراج معادن، دامداری و غیره که در تجربه به دست می‌آید، تبیین کرده است^۲ و به روشنی بیان داشته است که خدا راه کشف اشیای محسوس و ظواهر را حواس قرار داده است «و جعل الحواس الدلالات علی الظاهر»^۳ و حتی ادراک عقل از اشیا را به حواس وابسته دانسته و می‌گوید: من نیافتم که قلب چیزی را بداند مگر آنکه حواس در آن دخالت داشته است «لست اجد القلوب یعلم شیئاً الا بالحواس»^۴.

علی علیه‌السلام در کشف ویژگی روانی بلند همتی فرد، به سراغ رفتار وی می‌رود و رابطه بین رفتار نیکو و زیبای فرد را با علو همت به عنوان یک ویژگی روانی، کشف می‌کند. آن حضرت می‌فرماید: «الفعل الجمیل ینبئ عن علو الهمة»^۵ رفتار زیبای آدمی از بزرگی همت او حکایت دارد.

هم‌چنین امام صادق علیه‌السلام روش شناخت مردم از داروها و تأثیر آنها در بهبودی بیماری‌ها، تجربه و آزمایش ذکر می‌کند و در جواب مفضل بن عمرو که می‌گوید چگونه مردم به این داروها و تأثیر آنها معرفت پیدا می‌کنند؛ می‌فرمایند: با تجربه.^۶

امام رضا علیه‌السلام در مورد کاری که انجام داده و نتیجه گرفته است مردم را با تجربه و آزمایش تشویق می‌کند تا برای آنها نیز روشن شود مثلاً در مورد قرائت ۷۰ مرتبه سوره حمد و

۳- الروضة الكافی (ج ۸)، ص ۲۳

۴- بحارالانوار، ج ۳، ص ۸۳

۵- بحارالانوار، ج ۳، ص ۱۶۲

۶- بحارالانوار، ج ۳، ص ۱۶۲

۱- غرر الحکم و درراکلم، شرح خوانساری، محمد، ج ۱، ص ۳۶۵

۲- بحارالانوار، ج ۳، ص ۱۸۰

تأثیرش در سکونت درد (و یا آرامش روانی) می‌گوید: من این کار را کردم و نتیجه گرفتم اگر می‌خواهید شما هم تجربه کنید و شک نکنید (ما قرأت الحمد سبعین مره الا سکن و ان شئتم فجر بوه و لاتشکوا)^۱.

روش‌های نمونه‌گیری در مطالعات دینداری

به منظور گردآوری داده‌ها یا می‌توان به شمارش کامل افراد پرداخت و یا می‌توان داده‌ها را از طریق نمونه‌گیری^۲ گردآوری کرد. طریقه اول مستلزم صرف انرژی، وقت و هزینه زیاد بوده و عملاً ممکن نمی‌باشد، لذا جهت گردآوری داده‌ها نمونه‌ای از افراد جامعه انتخاب شده و مورد مطالعه قرار می‌گیرد. معمولاً در مطالعات دینی از روش‌های زیر برای نمونه‌گیری استفاده می‌شود:

(۱) نمونه‌گیری تصادفی

(۲) نمونه‌گیری سیستماتیک

(۳) نمونه‌گیری در دسترس

(۴) نمونه‌گیری کشوری و منطقه‌ای

با رجوع به تحقیقات انجام شده در حوزه دین مشاهده می‌شود که نمونه‌های انتخاب شده در این

تحقیقات از جامعه‌های مختلفی بوده است که شامل موارد زیر است:

- کودکان

- دانش‌آموزان

- افراد بزرگسال عادی در جامعه

- افراد بزرگسال با بیماری‌های جسمی و روانی

- افراد بستری شده در بیمارستان‌ها به علت بیماری‌های شدید جسمی

- افراد بستری شده در بیمارستان‌ها به علت بیماری‌های شدید روانی

- افرادی که به بیماری‌های مزمن جسمانی دچارند

۳- بحارالانوار، ج ۹۵، ص ۲۱، ج ۹۲، ص ۲۳۵.

^۲. sampling

- افرادی که به بیماری‌های مزمن روانی دچارند
  - کودکان و نوجوانان بستری شده در بیمارستان‌ها
  - زندانیان
  - افراد گروه‌های دیگر تحت فشار روانی (سوگوار، والدین یا مربیان کودکان استثنایی)
  - افرادی از گروه‌های اقلیت (مثلاً سیاه‌پوستان)
  - افراد ناتوان و مبتلا به بیماری‌های صعب‌العلاج (تومورها، سرطان‌ها)
  - افراد با پایگاه‌های اجتماعی مختلف
  - افرادی با دیدگاه‌های مختلف درباره‌ی مسایل مذهبی (روحانیون، دانشگاهیان، افراد عادی)
- یکی دیگر از موضوعات مهم در روش‌شناسی مطالعات دینی استفاده از روش‌های آماری مناسب برای تحلیل داده‌ها، کنترل میزان خطا، افزایش توان آزمون و کنترل متغیرهای مزاحم است. با توجه به پیشرفتی که در علم اندازه‌گیری و روان‌سنجی حاصل شده است، امروزه روان‌شناسان با استفاده از این پیشرفت‌های حاصل شده در مقیاس‌سازی و در طرح‌های تحقیقی مربوط به دینداری پیشرفت‌های قابل ملاحظه‌ای نموده‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری

دینداری از ابعاد مهم زندگی بشر از آغاز خلقت انسان تاکنون بوده است و همواره تأثیرات عمیق آشکار و پنهانی بر اندیشه‌ها و باورها، احساسات و عواطف و رفتارها و تعاملات وی داشته است. به همین دلیل دانش روان‌شناسی و روان‌شناسان هیچ‌گاه نتوانسته‌اند نسبت به این مؤلفه مهم و تأثیرگذار روان انسانی بی‌تفاوت بمانند.

پیشرفت سریع روان‌شناسی در دهه‌های اخیر و کشف آثار گسترده و غیرقابل انکار دین در همه ابعاد زندگی انسان، به‌خصوص نقش آن در آرامش روانی، بهداشت روانی و تأثیر آن در کاهش رنج‌های روحی، اختلالات روانی و نابهنجاری‌های اجتماعی موجب شده، شاهد رشد تدریجی، اما پایدار و روبه گسترش مطالعات روان‌شناسی دین در ابعاد مختلف باشیم. در این میان ساخت پرسشنامه‌ها و مقیاس‌هایی که به سنجش و اندازه‌گیری سطوح دینداری، نگرش افراد به دین، میزان

انجام رفتارها و مناسک دینی، وجود خصلت‌ها، صفات و ویژگی‌های دینی و اخلاقی و غیره می‌پردازند، در روان‌شناسی معاصر از اهمیت و جایگاه خاصی برخوردار شده است. به همین دلیل بخش قابل توجهی از تلاش روان‌شناسان و متخصصان روان‌سنجی به‌خصوص در سال‌های اخیر صرف فراهم آوردن ابزارهای هنجار شده در این زمینه‌ها می‌شود. به عنوان مثال، هیل و هود در کتاب مقیاس‌های دینداری، ده‌ها پرسشنامه کم و بیش معتبر را معرفی کرده‌اند.

روان‌شناسان ایرانی نیز همگام با حرکت علمی روان‌شناسی در جهان از این موضوع غافل نبوده و به‌ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی با همتی مضاعف و رویکردی نو متناسب با آموزه‌های اسلام، به پژوهش و تحقیق پیرامون تأثیرات روان‌شناختی دین پرداخته و در طول ربع قرن گذشته تعداد زیادی از پژوهش‌ها در این باب به انجام رسیده است. بی‌تردید برای این که این پژوهش‌ها از صحت و دقت افزون‌تری برخوردار شوند، ناچار باید ابزار اندازه‌گیری معتبرتری فراهم آورد و این نیز به نوبه خود نیازمند روشنی و وضوح هرچه بیشتر مفاهیم و سازه‌های مربوط به دین و دینداری و همچنین استفاده صحیح از روش‌های مقیاس‌سازی و روان‌سنجی علمی و آشنایی و به کارگیری روش‌های علمی و صحیح پژوهشی در تحقیقات حوزه دین است.

مبانی روش‌شناختی و روان‌سنجی مقیاس‌ها و پرسشنامه‌های دینی از جمله موضوعات بسیار مهم و قابل توجه است که شامل موارد زیر است: بررسی و ارزیابی روش‌های مناسب در مطالعات دینداری به‌ویژه کاربرد رویکردها و یافته‌های نوین روان‌سنجی و پژوهش‌های کیفی، بررسی چگونگی مراحل و فرایند ساخت ابزارهای معتبر، قابل اعتماد و کارآمد برای پژوهش‌های میدانی ناظر به متغیرهای دینی و بررسی و شیوه‌های اجرا و هنجاریابی آزمون‌ها و مقیاس‌های دینی، استفاده از نمونه‌های معرف، ابزارهای مناسب و روش‌های تحلیل آماری مناسب در طرح‌های تحقیقاتی مرتبط با دینداری.

به‌طورکلی از نظر روش‌شناختی، اکثر تحقیقات انجام شده در حوزه دینداری در داخل و خارج از کشور، از نوع تحقیقات توصیفی بوده و ابزار به کار گرفته شده در آنها برای سنجش دینداری پرسشنامه‌های خود گزارشی بوده که اکثراً بر اساس مقیاس لیکرت نمره‌گذاری شده‌اند، به‌خصوص در چند دهه اخیر، در پژوهش‌های مربوط به دینداری که در داخل کشور صورت گرفته است کمتر از

پژوهش‌های کیفی مبتنی بر مطالعات مشاهده میدانی استفاده شده است و این در حالی است که مقوله‌های دینی کاملاً کیفی بوده و در راه تبدیل آن‌ها به مقوله‌های کمی مشکلات زیادی وجود دارد. به نظر می‌رسد، که مشکلات و محدودیت‌های سنجش دینداری را بتوان در شش موضوع کلی بررسی کرد: اولین مشکل وجود تعاریف متفاوت و رویکردهای مختلف به دین است که از ماهیت پیچیده و چند بُعدی دین ناشی می‌شود. شاید مراجعه روشمند به متون اصلی دین از این مشکل بکاهد. هم‌چنین بهتر است نتایج تحقیقات را با توجه به تعریفی که از دین ارائه کرده‌اند تعبیر و تفسیر کرد. مشکل دوم مربوط به قدسی بودن دین است. دسترسی ناپذیری حقیقت دین، داشتن ابعاد اسطوره‌ای و نمادین و مباحثی از قبیل اخلاص و خلوت‌های عارفانه کمی‌سازی دینداری را دشوار می‌سازد. استفاده از روش‌های مکمل، غیرمستقیم و فرافکن ممکن است به حل این مشکل کمک کند. سومین مشکل به تعیین شاخص‌های صحیح و معتبر دینداری مربوط می‌شود. ابهام در ابعاد و مؤلفه‌های دینداری، عدم دلالت روشن رفتارهای دینی مانند نماز، شرکت در مراسم عبادی، و حتی نگرش‌های اظهار شده دینی بر دینداری واقعی از جمله مسایل تعیین شاخص‌های صحیح دینداری است. مهم‌ترین علت بروز این مشکل جایگاه ارزشی دین در جامعه است که استفاده از مشاهدات مکرر و مستمر و استفاده از روش‌های غیرمستقیم ممکن است کمک‌کننده باشد. پرسش‌های خام چهارمین محدودیت مقیاس‌های دینی است. طرح عبارات و جملات نامناسب احتمال سوگیری و القای پاسخ در گویه‌ها و محدود بودن گزینه‌های پیشنهادی از جمله موارد این محدودیت است. علت این محدودیت عمدتاً سخت بودن تبدیل مفاهیم کیفی به مفاهیم کمی است، که استفاده دقیق از روش‌های موجود در روان‌سنجی به ویژه روش‌های مربوط به افزایش روایی و پایایی سازه‌ها از این مشکل می‌کاهد. پنجمین مشکل، ارائه پاسخ‌های ناپخته از سوی آزمونی‌ها است. منشاء این مشکل تا حدودی ضعف در خودشناسی و درون‌نگری و نیز تأثیرپذیری از بافت ذهنی جامعه است. ممکن است آموزش و راهنمایی آزمودنی و نیز پذیرش درصدی از خطا به حل این مشکل کمک کند. آخرین محدودیت، ناشی از مشکلات خاص آزمودنی‌ها است. فاصله میان نگرش حقیقی فرد و نگرش اظهار شده، تصنعی بودن پاسخ‌ها، ندادن پاسخ واقعی و صادقانه، از جمله مسایلی هستند که در اجرای مقیاس‌های مذهبی، خصوصاً در یک جامعه دینی با آن مواجه هستیم. مهم‌تر از همه نداشتن

تئوری مشخصی در مورد بررسی دینداری از دیدگاه روان‌شناختی است. دینداری چگونه ایجاد می‌شود؟! چگونه رشد می‌کند؟! تحت تأثیر چه الگوهای رشدی و محیطی است؟

جایگاه ارزشی دین و موقعیت سیاسی - اجتماعی آن در جامعه پاره‌ای از علل بروز این مشکلات است. انجام آزمون به صورت گروهی، استفاده از عناوین کلی، عدم تأکید بر مشخصات فردی آزمودنی مانند نام و نام‌خانوادگی، وجود سؤالات دروغ‌سنج، انجام آزمون‌های ترکیبی و ایجاد فضای امن روانی و اطمینان‌بخش برای آزمودنی‌ها تا حدی چاره‌ساز این محدودیت است.

قبلاً نیز اشاره کردیم که مؤلفه‌های دینداری همانند سایر ویژگی‌های انسانی، کیفی بوده و تبدیل آن‌ها به مؤلفه‌های کمی دشوار است و اگر این تبدیل درست صورت نگیرد، آزمون‌ها و یافته‌های ما از دقت کافی برخوردار نخواهند بود. برای حل این دشواری و سایر دشواری‌های اشاره شده در بالا، لازم است در مرحله تدوین سؤال‌ها در هر یک از ابعاد مذهبی ابتدا به متون دینی (قرآن و سنت) رجوع نمود و سعی کرد تا تعاریف، مفاهیم و سازه‌نشأت گرفته از متون اصیل دینی باشد نه صرفاً برداشت‌های شخصی پژوهشگر یا چارچوب‌های نظری برگرفته شده از نظریات صاحب‌نظران دینی در سایر کشورها و سایر ادیان باشد.

با مروری بر پژوهش‌های انجام شده در زمینه دینداری در کشورمان مشاهده می‌کنیم که این پژوهش‌ها از چند جنبه قابل نقد و بررسی هستند: یکی از نظر ویژگی‌های روان‌سنجی مانند ضعف در گزارش روایی و پایایی ابزارهای مورد استفاده برای سنجش دینداری آزمودنی‌ها، استفاده از نمونه‌های غیرمعرف و کوچک و استفاده از ابزارهای خارجی ترجمه شده‌ای که تجانسی با دین اسلام ندارند. دوم آن که، از نظر چارچوب نظری مورد استفاده برای تهیه و تدوین مقیاس‌های دینداری. اکثر پژوهشگران عمدتاً از مدل گلاک و استارک (۱۹۶۸) و آزمون جهت‌گیری مذهبی آلپورت (۱۹۶۷) استفاده کرده و کمتر اقدام به ساخت ابزاری مناسب با استفاده از متون و منابع اسلامی کرده‌اند. سوم این که، تاکنون هیچ یک از پژوهشگران در ساخت مقیاس‌های دینداری، یک الگو و مدل منسجم را از دینداری بر اساس مبانی نظری اسلام ارائه نکرده‌اند بلکه الگوها و مدل‌های مربوط به سایر ادیان را در سایر کشورها ملاک قرار داده و با اضافه کردن چند سؤال که مبتنی بر متون اسلامی است، از این الگوها استفاده کرده‌اند. در حالی که نقش آیات قرآن کریم و احادیث معتبر دینی در ساخت

مقیاس‌های دینی بسیار حیاتی است و پژوهشگران می‌توانند با استفاده از روش‌های کیفی چون تحلیل محتوا، به کشف و استخراج ویژگی‌ها و نشانه‌های روان‌شناختی انسان از آیات و روایات بپردازند.

فهرست منابع

- آذربایجان، مسعود (۱۳۸۰). آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام. فصلنامه حوزه و دانشگاه، سال هفتم، شماره ۲۹، ص ۶۰-۳۵.
- آرین، خدیجه (۱۳۷۸). بررسی رابطه دینداری و روان‌درستی ایرانیان مقیم کانادا. پایان‌نامه دکتری روان‌شناسی عمومی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- اعرافی، علی‌رضا؛ بهشتی، محمد؛ فقیهی، علی‌نقی و ابوجعفری، مهدی (۱۳۷۶). اهداف تربیت از دیدگاه اسلام. تهران: سمت.
- آمدی، عبدالواحد، غررالاحکم و دررالکلم، شرح محمد تقی خوانساری (۱۳۷۳). تهران، دانشگاه تهران. اوپنهام، ان. طرح پرسشنامه و سنجش نگرش‌ها، ترجمه مرضیه کریم نیا (۱۳۶۹). مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- باقری، خسرو؛ خسروی، زهره و اسکندری، حسین (۱۳۷۶). ساخت و اعتباریابی مقیاس عمل‌سنجی بر اساس دیدگاه اسلامی. پژوهش منتشر نشده.
- بهرامی، هادی (۱۳۷۸). بررسی مؤلفه‌های بنیادین سازش یافتگی در آزادگان ایرانی. پایان‌نامه دکتری روان‌شناسی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- تنهایی، ابوالحسن (۱۳۷۵). جامعه‌شناسی در ادیان. چاپ اول. یزد: بهاباد.
- جان‌بزرگی، مسعود (۱۳۷۸). بررسی اثربخشی روان‌درمانگری کوتاه مدت. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۷). شریعت در آیین معرفت. قم: مرکز نشر اسراء.
- خدایاری فرد، محمد؛ غباری بناب، باقر و شکوهی یکتا، محسن (۱۳۷۸). تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف. تهران: دانشگاه صنعتی شریف.
- دلاور، علی (۱۳۷۴). روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. چاپ نهم، تهران: انتشارات پیام‌نور.
- سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس و حجازی، الهه (۱۳۷۷). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: انتشارات آگاه.
- سیف، علی‌اکبر (۱۳۷۹). روان‌شناسی پرورشی: روان‌شناسی یادگیری و آموزش. تهران: انتشارات آگاه.

شولتز، دوان پی و شولتز، سیدنی آلن (۱۹۸۷). *تاریخ روان‌شناسی نوین*. ترجمه علی اکبر سیف و همکاران (۱۳۷۵)، تهران: انتشارات رشد.

صدوق، علی بن الحسین، (بی‌تا). *علل الشرایع*، بیروت، دار احیاء التراث.

طالبان، محمدرضا (۱۳۷۸). *دینداری و بزهکاری در میان جوانان دانش‌آموز*. تهران: وزارت آموزش و پرورش معاونت پرورشی.

طالبان، محمدرضا (۱۳۷۹). *بررسی تجربی دینداری نوجوانان کشور*. تهران: وزارت آموزش و پرورش، دفتر توسعه و برنامه ریزی امور پرورشی.

طالبان، محمدرضا (۱۳۸۲). *افول دینداری و معنویت در ایران: توهم یا واقعیت*. فصلنامه حوزه و دانشگاه، سال نهم، شماره ۳۵، ص ۳۵-۵۲.

طریحی، فخرالدین (۱۳۶۲). *مجمع البحرین*، تهران، المكتبة المرتضویة.

طالبی، محمد (۱۳۸۲). *ساخت و هنجاریابی آزمون پابندی به دین (دینداری) برای دانش‌آموزان دوره‌های متوسطه و پیش‌دانشگاهی شهر یزد*. گزارش تحقیق، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی یزد، شورای پژوهش.

غضنفری، احمد و زکی، محمدعلی (۱۳۸۲). *بررسی اعتباریابی سه مقیاس تعهد دینی، ایمان دینی و بلوغ دینی*. مقاله ارائه شده در همایش علمی - پژوهشی مبانی نظری و روان‌سنجی مقیاس‌های دینی، دانشگاه تهران، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، مؤسسه روان‌شناسی.

کجباف، محمداقبر (۱۳۸۲). *بررسی انواع تحقیقات توصیفی در مطالعات دینی*. همایش مبانی نظری و روان‌سنجی مقیاس‌های دینی، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

کلینی، محمد بن یعقوب (بی‌تا). *اصول الکافی*، تهران، المكتبة الاسلامیة.

کلینی، محمد بن یعقوب (بی‌تا). *الفروع من الکافی*، تهران، المكتبة الاسلامیة.

گلزاری، محمود (۱۳۷۸). *تهیه ابزارهایی جهت سنجش: عمل به باورهای دینی و انواع حیا و بررسی رابطه دینداری و حیا با ویژگی‌های شخصیت و سلامت روان*. پژوهش منتشر نشده.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ق). *بحارالانوار*، بیروت. دار احیاء التراث العربی.

محمد یحیی (۱۹۹۶ م). *الاجتهاد و التقليد و الاتباع و النظر*، لندن، مؤسسه الرافد للنشر و التوزیع.

محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۷). *میزان الحکمه*، با ترجمه فارسی، قم، دارالحديث.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۹). *مجموع آثار (۱۵ جلد)*. قم: صدرا.

نوری، حسین (۱۴۱۴ ق). مسائل من الاجتهاد و التقليد و مناصب الفقيه، قم، مكتب الاعلام الاسلامی.

- Allport, G. W. (1950). *The individual and his Religion*. New York: Mac Millan.
- Allport, G.W. & Ross, J.M. (1967). Orientation & Prejudice personal religious *Journal of Personality and Social Psychology*, 5. 443-432.
- Argyle, M. (2000). *Psychology and Religion: An introduction*. London and New York: Routledge, Tauylor and Francis Group.
- Argyle, M.; & Beit – Hallahmi, B. (1975). *The Scientific Psychology of Religion*. London: Rout ledge & Kegan Paul.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Batson, C. D.; Schoenrade, P.A. & Pych, V. (1985). Britherly love or self concern? Behavioral Consequences of religion. In L.B. Brown (ed.). *Advances in the Psychology of Religion*. New york: Oxford Pergamon Press.
- Bergin, A.E. (1983). Religiosity and mental health: Acritical re - evaluation and meta - analysis. *Professional Psychology: Research and Practice*, 14(2): 170-184.
- Bowers, M. (1968). *Conflicts of the clergy: A Psychodynamic Study with Case Histories*. New York: Thomas Nelson.
- Brown, L.B. & Pallant, D.J. (1962). Religious belief and social pressure. *Psychological Reports*, 10: 813-814.
- Brown, L.B. (1987). *The Psychology of Religious Belief*. London: Academic Press Inc.
- Chave, E.J. (1939) Measure Religion: *Fifty-two Experimental Forms*. Chicago University of Chicago Book Store.
- Clack, Beverley, & Clack, B. R. (2000). *The philosophy of religion*. U.S.A: Polity Press.
- Cooks, S.W. & Selltis, S. (1964). A multiple-indicator approach to attitude measurement. *Psychological Bulletin*, 62: 36-55.

- Dauids, L. (1982). Ethnieidentity, religiosity, and youthful deviance. *Adolescence*, 17, 673-684.
- Eiser, J.R. & Osman, B.E. (1978). Judgmental Perspectives and the value connotation of response scale lables. *Journal of Personality and Psychology*, 36: 491-497.
- Embree, R.A. (1973). The religious association scale: A follow-up study. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12: 223-226.
- Feagin, J.(1968). Prejudice and religious types: A focused study of southern fundamentalists. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 4: 3-13.
- Gartner, J; Iarson, D.B.; & Allen, G. (1991). Religious commitment and mental health. *Journal of psychology and Theology*, 19, 6-25.
- Glenn, N. D. (1971). Multivariate, multisurvey Study of happiness. *Journal of Marriage and Family*, 40, 267-202.
- Godin, A. & Coupez, A. (1975). Religious projective pictures: A technique of assessment of psychosism. *Lume Vita*, 12(2): 260-274 Maddi, S.N. (1989). *Personality theories: a comprative Analysis*. (5th, E). U.S.A: Dorsey press.
- Gorsuch, R.L. (1984). Measurement: The boon and the bare of investigating religions. *American Psychologist*, 39(3): 228-230.
- Hoge, D.R. & Carrol, G.W. (1973). Religiosity and prejudice in northern and southern churches. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12: 181-187.
- Hood, R.W. j.r. (1971). A comparison of the Allport and Feagin scoring procedures for intrinsical religious orientation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 10: 370-374.
- Hunt, R.A. & King, M. (1971). The intrinsic-extrinsic concept: A Review and evaluation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 10: 339-356.

- Klausner, C. (1964). Methods of data collection in studies of religion. *Journal for the Scientific study of Religion*, 3(2); 193-203.
- Larsen, L. & Knapp, R.H. (1964). Sex differences in symbolic conceptions of the deity. *Journal of Projective Techniques* 28: 303-306.
- Leuba, J.H. (1916). *The Belief in God and Immortality: A Psychological, Anthropological and Statistical Study (2nd Ed)*. Chicago: Open court, 1921 (First edition 1916).
- Maddi, S. N. (1989). *Personality theories: a comparative analysis*. (5 th, E). USA: Dorsey press.
- Malony, H.N. (1977). *Current Perspectives in the Psychology of Religion*. Grand Rapids: Erdman.
- Pace, J., & Parsons, W. (2001). Religion and Psychology: *Mapping the Terrain, Contemporary dialogues, future prospects*. London and New York Routledge, Taylor and Francis Group.
- Pallone, N. J. (1996). Religious authority and social perception. *Journal of Social Psychology*, 68, 229-241.
- Pressman, P; Lynos, J.S.; Larsin, D.B.; & Stranin, J.J. (1990). Religious belief, depression, and ambulation status. *American Journal of psychiatry*, 147, 758-767.
- Robinson, J.P. & Shaver, P.R. (1973). *Measures of Social Psychological Attitudes*. Ann Arbor: University of Michigan Survey Research Center.
- Schneider, L. & Dornbusch, S. M. (1958). *Popular Religion: Inspirational Books in America* . Chicago: University of Chicago Press.
- Stark, R. & Glock, C.Y. (1968). *American Piety: The Nature of Religious Commitment*. Berkeley: University of California Press.

- Stark, R. (1971). Psychopathology and religious commitment. *Review of Religious Research*, 12, 165-176.
- Stewart, C.W. (1967). *Adolescent Religion*. New York: Abingdon.
- Thurston, L.L. & Chave, E.J. (1929). *The Measure of Attitude: A Psychophysical Method and Some Experiments with a Scale for measuring Attitude toward the Church*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wiersma, W.; & Jurs, S. G. (1990). *Educational measurement and testing (2nd edn.)*. London: Allyn and Bacon.
- Wulf, D.M. (1991). *Psychology of Religion*. New York: John Wiley.
- Yinger, J. M. (1970). *The scientific study of Religion*. New York: Mac Millan.

Methodological considerations in religious studies

Mohammad khodayarifard, Ph.D*

Bagher Ghobari-Bonab, Ph.D*

Mohsen Shokoohi-Yekta, Ph.D*

Ali Naghi Faghihi, Ph.D*

Yasamin Abedini*

Abstract

In recent years research in different fields of religiosity, including the impact of religiosity on mental health, has been the focus of attention. One of the basic questions in the area of religious psychology, is to contemplate on the scientific study of religion and exploring its possibilities. In this article, the authors attempt to introduce various methods of measuring religiosity, including observation schedule, interview techniques, questionnaires, and projective methods, in addition to presenting the critique of these methods by illustrating their strengths and weaknesses. Major quantitative methods in the area of religious studies are descriptive, experimental, meta analysis; and major qualitative research methods are field studies, clinical case studies, content analysis, and hermeneutics. One of the major issues in the assessment of religiosity and related fields is to consider the reliability and validity of the assessment instruments. Due to the sacred base of religious constructs, and the symbolic and mysterious entities that is intermingled with the religious entities, development of valid and reliable instruments in this area is problematic. However, recent advances in the field of measurement and psychometry emphasize on the replacement of the new techniques in developing reliable and valid measures in religious studies and spiritual domains.

Professor, College of Psychology and Education, University of Tehran.

Associate professor, College of Psychology and Education, University of Tehran.

*Assistant professor, Qom University.

*Assistant professor, University of Esfahan